

Boris Golec

“BUTALE SO VAS, PA JI PRAVIJO MESTO”

*Butalstvo spodnjekranjske purgarije
v predrazsvetljenski dobi*

Pisateljski oče Butalcev Fran Milčinski je pomenljivo označil lego Butal “*tri ure hoda za pustno nedeljo*”, načrtal biblični izvor njihovih prebivalcev od Adama, priselitev iz krajev, kjer je bilo prevroče, in končno opisal njihovo razselitev. Butale so v teku let postale pretesne za vse Butalce, zato “*je šel mlajši rod pogledat po svetu in so se nekateri naselili ob Dravi, nekateri ob Muri, nekaj jih je prišlo celo do morja in so si tam postavili ognjišča*.” Ni dvoma, katero deželo je Milčinski razmejil z rekama in morjem, preden je o razseljenih Butalcih še pribil: “*Ostali pa so, kar so bili*.”

Literarna zgodovina o pisatelju in njegovem delu ni posebej izgubljala besed, ko med drugim pravi: “*Butale leže tri ure hoda za pustno nedeljo, zato bi jih zaman iskali na zemljevidu. Butalske zgodbe niso vezane na določen čas in kraj, saj Butalca najdeš kadarkoli in kjerkoli*.”¹ Ni naš namen dopolnjevati in še manj popravljati literarno zgodovino, ki ima pač svoje poglede in zakonitosti. Zgodovinarjeva naloga je slejko prej samo ugotoviti morebitno zgodovinsko jedro šaljivih zgodb in vsaj hipotetično nakazati, kje bi Butale utegnile ležati. Z geografsko opre-

delitvijo njihove lege si res ne moremo kaj prida pomagati, saj gre za enigmatično zmes treh fizikalnih dimenzij (tri ure hoda) s četrto dimenzijo - časom (za pustno nedeljo). Vendarle pa moramo ovreči trditev, da Butal ni na zemljevidu. Prav razločno so označene v Atlasu Slovenije² in opisane v Krajevem leksikonu Slovenije.³ Le dobra dva kilometra so oddaljene od središča Ivančne Gorice in nekaj manj od Šentvida pri Stični, sicer pa so lepo vidne z avtomobilske ceste Ljubljana-Zagreb. Naše Butale niso mesto niti vas, temveč zaselek vasi Glogovica z dvema hišama na nizkem istoimenskem slemenu. V Butalah ali tudi na Butalah živita družini bratrancev s sedmimi družinskimi člani, ki jih sosedje včasih v šali imenujejo Butalci, medtem ko sami zase niti ne vedo pravega imena.⁴ Butale tudi niso od včeraj, ampak jim je v pisanih virih moč kontinuirano slediti od leta 1505 (Witalh). Stoletja je bila tu ena sama kmetija,⁵ ki se je šele v tem stoletju razdelila na dva dela.

² Atlas Slovenije. Ljubljana 1985. str. 149 (B 2).

³ Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Ljubljana 1971, str. 129. - Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana 1995, str. 139.

⁴ Informatorji domačini Butal, 28. 9. 1997.

⁵ Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784. Novo mesto 1995, str. 297, 764. - ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, Napovedna tabela št. 12/1-III.

¹ B.S., Nekaj besed o pisatelju in knjigi V: Fran Milčinski, Butalci. Ljubljana 1975, str. 105, 106.

Ker dolenske Butale niso bile nikoli samostojno naselje, kakršnega bi mogli najti v krajevnih repertorijih, je vprašanje, ali je pisatelj Butalcev sploh kdaj slišal zanje. Ali pa vendar, kot bi mogli sklepati iz njegovega Življenjepisa mojega peresa: *"Kot kazenski sodnik sem si na razpravah sproti beležil vse, kar se mi je zanimivo zdelo v govorici obdolžencev in prič, v njihovem vedenju, značaju in nazorih. Rad sem stikal tudi po kazenski registraturi."*⁶ Hudomušnemu Milčinskemu ob srečanjih s takimi in drugačimi butci tudi ne bi bilo težko skovati imen Butale in Butalci, za njihovega prednika pa ustvariti lik Kozmijana Bute, ki da je trmoglavo butal z glavo kakor kozel, kadar ga je kdo prijel, naj vrne ukradeno ovco. Po enaki etimologiji je iz besed "tepti" in "tepec" ustvaril njihove sosede Tepanjčane in vas Tepanjce, ki je zares ni na nobeni karti, vsaj ne v Sloveniji.

Na Slovenskem, v tej diskretno začrtani domovini Butalcev, še danes ni malo priimkov, katerih izvor utegne imeti kaj skupnega z butanjem in butci. Tolminski Butelj je sicer tako kot Butal, Budal in Bodal kajpak le slovenizirana izpeljanka iz tamkajšnjega romanskega priimka Buttolo. Drugod na Primorskem se poleg Budala pojavljata z laško-furlansko osnovo še priimka Butolo in Butalo. Na Kranjskem srečamo imena Butala, Butalič, Butalin, Butalje in Butola, na Štajerskem pa Butol, Butola, Butole, Butolen in Botolon, ki so bržčas avtohtoni, četudi ni gotovo, da vsi merijo na kakšno slabo osebnostno lastnost tako kot Bedek, Cepec, Norčič ali Noršič.⁷ V našem stoletju med nami ni rojakov, ki bi se pisali Butalec ali vsaj približno tako (Betalec, Botalec, Vutalec), kakor tudi ne srečamo priimka Linhartovega dramskega junaka - Budalo. Drugače kot v moderni, "razsvetljeni" dobi, najdemo prave Butalce v dokumentih prejšnjih stoletij t.i. "predrazsvetljenske dobe". Sredi 16. stoletja je v Višnji Gori živel Butalka (Wuthalkin), katere hiša je stala tik ob obzidju poleg enega od šestih mestnih stolpov. V imenu vdove Butalke (Wüttalkha) je mestni sodnik leta 1572 plačal v Ljubljani nek manjši strošek gospodu Andreju Butalicu (Wüttäliz),⁸ zelo verjetno njenemu odseljenemu sinu, saj se med hišnimi posestniki tedaj in poz-

Butale v Atlasu Slovenije

neje ne omenja več noben Butalic.⁹ Za rod vdivinega moža lahko sklepamo, da je izviral iz prej omenjenih Butal pri Ivančni Gorici, ki so od višnjanskega mesta oddaljene le dobro uro hoda. Iz edine tamkajšnje hiše je moral izhajati Boštjan Butalic, pred letom 1576 vikar v domači župniji Šentvid pri Stični,¹⁰ pa tudi Janez Butalic, omenjen leta 1599 kot stiški vikar na Mirni.¹¹ Po vsej verjetnosti so istega Butalica hoteli imeti Višnjani naslednje leto za svojega duhovnega pomočnika.¹² Teže ugotovljiv je geografski izvor drugih Butalcev (Butaliz, Wutaliz) iz razburkanega časa protestantizma in protireformacije. Janez Butalic, morda isti kot zgoraj, je leta 1603 podpisan kot župnik v Moravčah,¹³ Andrej Butalic iz Kamnika je bil v poslovnih stikih z ljubljanskim škofom Tomažem Hrenom,¹⁴ medtem ko je izkazoval škofu precej manj naklonjenosti oskrbnik gospostva Križe z imenom Jakob Butalic, ki se je leta 1615 le odrekel protestantizmu in pred reformacijsko komisijo prisegel katoliški veri.¹⁵

⁹ Istotam, davčni registri 1567, 1579, 1581, 1591

¹⁰ Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784. Novo mesto 1995, str. 268, 389.

¹¹ Istotam, str. 436.

¹² ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1599/1600. - Prim. Konrad Črnologar, Aus dem Weichselburger Archive. Mittheilungen des Musealvereins für Krain (MMVK) X (1897), str. 71.

¹³ ARS, Vicedomski urad za Kranjsko (Vic. a.), šl. 261, I/135, XIV-4, 1. 2 1603

¹⁴ France Baraga, Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena. Acta ecclesiastica Sloveniae 19. Ljubljana 1997, str. 65.

¹⁵ ARS, Deželni stanovi za Kranjsko I, šl. 90, I/54-5, snopič 4, str. 195.

⁶ Fran Milčinski, Življenjepis mojega peresa. Zbrani spisi. Prva knjiga Ljubljana 1978, str. 10.

⁷ Začasni slovar slovenskih priimkov. Ljubljana 1974, str. 28, 44, 64, 68, 72, 405.

⁸ ARS, Mestni arhiv (Mest. a.) Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1550/1551, 1572/1573.

Težave je imel isti škof tudi s svojim nečakom, ljubljanskim kanonikom Tomažem Butalicem, a mu je v pismu leta 1625 vsa slaba dejanja odpustil.¹⁶ Kaj se je potemtakem zgodilo s potomci naštetih Butalcev, da jih register današnjih slovenskih priimkov ne pozna več? Višnjo Goro so zapustili že v drugi polovici 16. stoletja, ostali izpričani Butalci pa so bili domala vsi duhovniki in potemtakem brez legitimnega potomstva. Če se vrnemo k Milčinskemu, bo najbrž treba sklepati, da se je razseljeni rod Butalcev med Dravo, Muro in morjem sčasoma preimenoval ali v novih krajih sploh že naselil pod drugačnimi imeni. Da bi do danes izumrl, po moški, ženski ali obeh straneh, je pisatelj, kot rečeno, naravnost in odločno zanikal.

Le pogojno se pridružujemo mnenju literarnega zgodovinarja, da butalske zgodbe niso vezane na določen čas in kraj in da Butalca najdeš kadarkoli in kjerkoli. Gotovo drži slednje, sicer samostalnik *butalec* v ekspresivnem pomenu zelo neumnega človeka in pridevnik *butalski* bržčas ne bi prišla v slovenski knjižni besednjak.¹⁷ Pisatelj je svoje Butalce v zadnjem poglavju tudi zato razselil po celotni slovenski deželi, vendar zgodovinarja in geografa v zvezi s samimi Butalami ob vsej časovni in krajevni nedorečenosti ni pustil tipati v temi. Da je imel izdelan občutek za kronologijo, spričuje že v prvem poglavju biblijski rodovnik Butalcev, na katerega je nanizal posamezne "zgodovinske dogodke." Tudi pri več zgodbah je čas dogajanja povzel po ljudskem izročilu in jih označil kot "spomine iz starih časov." Na nekaj stoletij natančno jih je datiral z besedami "*v onem času, ko Butalci še niso poznali prosa*", še natančneje "*tiste dni, ko je Turek, krivoverna ta nesnaga, strašil po deželi*" ali "*tiste dni, ko je štacunarjev poba iz Tepanjc skoraj videl volka*", in do leta natančno, ko je zapisal: "*Ono leto je bila birma v Tepanjcah*." Da ga je vseskozi preveval zgodovinski duh, pričajo zgodbe same, pisane v pretekliku, pri čemer mestoma uporabljeni sedanjik jasno kaže, da Butale v pisateljevem času še vedno obstajajo.

Bržčas bi se moral literarni zgodovinar vseeno vprašati, kje so Butale ali vsaj, kateri kraj se skriva za njihovim imenom. Končno je Milčinske-

mu dopuščala izbiro imena pisateljska svoboda, a je v nekaterih krajih vendarle mogel najti za zgodbe več motivov in snovi kot v drugih. Pri iskanju zgodovinskih Butal še zdaleč ne kaže vreči puške v koruzo. Nikakršnega dvoma ni, da so Butale mesto nekje na Slovenskem. Milčinski namreč jasno pravi, da so Butale "*vas, pa ji pravijo mesto*", ob obisku tujcev se je zbralo okoli njih "*vesoljno butalsko mesto*" in tudi razbojnik Cefizelj je vsake toliko "*stopil iz hoste v butalsko mesto*." Še več, z občinsko ušjo so si dale opraviti "*mestne device*", vsak dan druga. Že na začetku pisatelj zelo določno pove, kakšno je to mesto: "*Ob obeh krajih mlakuže stoje koče, jim pravijo hiše. Dve, tri hiše imajo nadstropja, takim hišam pravijo graščine*." Mesto je torej majhno in neugledno, a glej ga zlomka - nekdanj je bilo zelo častivredno, prav tako njegovi prebivalci. "*Bili so imenitnega rodu. Imeli so stara pisma, in če se jim ne bi bila izgubila in če bi jih znal kdo brati, tako bi ostrmel, da bi sedel kar vznak...*" Zdaj smo nekoliko v zadregi, zakaj takih mest je bilo pri nas izza srednjega veka kaka dva ducata. Če se že sama niso na smrt resno bahala s svojo imenitnostjo, so zanjo gotovo vedeli njihovi nemščanski sosede in so je bili tako veseli, da so se jim usta kar sama raztegnila v nasmeh, takoj zatem pa v glasen krohot. Nekaj potencialnih kandidatov za literarno podlago Butal moramo vsekakor izločiti, denimo Ljubljano. Butale so namreč kljub slavni zgodovini majhne in arhitektonsko skromne. Pomembno pa je, da so navzlic izgubi nekdanje veljave ohranile temeljne elemente mesta in mestne samouprave. Čeprav nikjer ne piše, da bi bile obzidane, je zadosten atribut mesta butalski grb. In kot je dokazano za več naših majhnih mest, so imeli tudi v Butalah občinskega bika. Župan, občinski možje in občinska blagajna resda sodijo že v čas občinske samouprave po letu 1850, a se je treba zavedati, da je Milčinski pisal za mlade rodove, ki ne bi razumeli, kaj so bili mestni rihtar, svétniki ali mestna kasa. Rihtar bi jim sicer zvenel domače, saj so kot rodovi pred njimi vsaj v igri kdaj "bíli rihtarja", a nič več kot to. Tudi gasilci in njihova brizgalna so stvar dobe, v kateri je Milčinski pisal, zato pa so naša mesteca stoletja poznala imenitno funkcijo policaja, sicer z drugačnim imenom, ki je ob delavnikih kot občinski hlapec pasel govedo in lenobo, ob nedeljah pa je v roko vzel helebardo in sulico in je bil policaj. V predmoderni dobi je taka pravica pritikal samo mestom in samo izjemoma kakemu trgu, tako kot so bili mestna predprava privilegirani sejmi, za kakršnega je veljal semenj v Butalah. Tudi

¹⁶ France Baraga, *Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena. Acta ecclesiastica Sloveniae 19. Ljubljana 1997, str. 158.*

¹⁷ *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Prva knjiga A-H. Ljubljana 1970, str. 229.*

kvalitetna, cehovsko organizirana obrt, je bila ob vsej neizmerni konkurenci s podeželskim "šušmarstvom" domena mestnih cehov. Milčinski je v zgodbi o butalskem kovaču brez ovinkov potrdil veljavo in kakovost butalske obrti z besedami: "*V Butalah imajo bistre rokodelce,*" omenja pa tudi peka in mesarja. Slednji so se kajpak šolali drugod, pri še bolj znamenitih mojstrih. In končno odraža purgarsko vzvišenost Butalcev njihov odnos do sosednjih Tepančjanov. Tem da ni vsega verjeti, kar pripovedujejo o Butalah, kajti "*Tepančjani niso dosti manj nego hribovci in jedo ovseni kruh.*"

Butalsko mesto je vsekakor eno tistih naših mest, ki je zavoljo lastne revščine in lažne vzvišenosti purgarjev dajalo - kot pravi Milčinski - "*hudomušnim sosedom pobudo za smeh in posmeh.*" V nemiško govorečih deželah so splošno znane šale o prebivalcih saškega mesta Schilda (Schildbürger), ki v nemiški šaljivo-poljudni književnosti tekmujejo kvečjemu s Tilom Eulenspiegelom.¹⁸ Medtem ko je Schild resnično srednjeveško mesto, so Butale plod pisateljeve domišljije, zgodbe o Butalcih pa združujejo dovtipe o malomestnih okoljih nasploh. Od slovenskih mest je najbrž slišala največ krepkih na svoj račun Višnja Gora, deloma po zaslugi mladega Jurčiča in še bolj zaradi pozneje zapisanega izročila nabritih sosedov. Med trgi naj bi bili deležni posmeha zlasti Lemberg pri Mestinjah,¹⁹ obdravski Marenberg/Radlje²⁰ in obmurski Veržej,²¹ k čemur je prav tako znatno pripomoglo zapisovanje zgodb. Butalskemu mestno-trškemu okolju so naštetih trije kraji vsekakor blizu, a se danes nobeden od njih izrecno ne ponaša z literarno dediščino Milčinskega. Ta se je udomačila na Cerkniskem, še posebej na tradicionalnem cerkniskem pustovanju, kjer ne gre brez Butalske skupščine. Ker veljajo Cerkničani za šegave ljudi, od njih pa je le skok do rojstnega mesta Frana Milčinskega - Loža, vsaj med mlajšimi rodovi na tistem ni dvoma, kje so resnične Butale. Starim Ložanom si tega kajpak ne upajo povedati na glas, še najmanj po končanih pustnih dneh. Ložani so namreč nekdam veljali za velike hudomu-

šneže in če bi se v njih prebudil stari duh, bi jo mogli Cerkničanom brž podkuriti, češ: "Cerknica je danes mesto kakor Butale in še Butalska skupščina zaseda prav tam. Kje drugje naj bi bile potemtakem Butale?"

Ko bi bilo butalstvo posebna čast, kakršno najdejo naša stara mesta in trgi v svojih listinah, bi Ložani za domicil literarnih Butal nedvomno ponudili kak argument več. Cerknica v nasprotju z Ložem in Butalami v preteklosti nikoli ni bila mesto, ampak trg, Milčinski se je celo rodil v starodavnem mestu Lož, poleg tega pa je v Loški dolini stoletja živel priimek Butála. Matija Butála (Wathalle) se je med letoma 1536 in 1555 pojavil na eni od treh kmetij na Knežji njivi,²² kamor se je zelo verjetno priselil iz Poljanske doline ob Kolpi, kjer je v istem času in še danes ta priimek precej pogost.²³ Priimek Butála je nato v Loški dolini mogoče zasledovati od leta 1636 v Viševku,²⁴ kjer je leta 1896 izumrl z zadnjim - Štefanom Butálom.²⁵ Milčinski na viševsko rodovino Butál vsekakor ni imel nikakršnih mladostnih spominov, saj mu ni bilo niti štiri leta, ko se je s starši preselil v Ljubljano.²⁶ Ni pa izključeno, da je, odprt kot je bil za nenavadne reči, slišal o loških Butálah kdaj pozneje, bodisi od staršev bodisi od domačinov iz Loške doline.

Mestece Lož bi lahko vprid svojega istovetenja z Butalami predložilo še tretji argument. Prej navedeni Butalci, ki jih poznajo pisani viri v 16. in 17. stoletju, so bili tako kot Ložani vsi po vrsti imenitnega stanu. Nikogar med njimi ni, ki bi bil samo kmet. Najdemo jih med duhovniki, celo kanonik in škofov nečak je med njimi, in seveda po mestih, v Kamniku in Višnji Gori. Toda pri dokazovanju imenitosti mest bi se bržčas zataknilo. Še prenekatero mesto ali trg, kjer je Milčinski služboval, bi se lahko potegovalo z ugle-

¹⁸ Prim. Niko Kuřet, *K zabavlřicam o Lemberřanřih*. V: Šaljive zgodbe o Lemberřanřih. Zabavna knjiřnica 7. Maribor 1954, str. 21-22.

¹⁹ Vsebinska nekaterih zgodb o Lemberřanřih se ujema z butalskimi: Kako so Lemberřani cerkev nategnili, Kako je Lemberřanom kobila valila, Kako sta Lemberřana verico lovila.

²⁰ Janko Osořnik, *Šaljivec iz Podravja*. Ljubljana 1910.

²¹ Ferenc Janez, *Verřejske zgodbe Radenci* 1996.

²² ARS, Vic. a., řk. 90, 1/52, lit. L XIV-6, 1555 Jars Laas Vrbar Stewer, s.p. (Grauenakher); Vermerckht die Vrbar von dem geschlos Laas vnnd Russgilt im 1536., s.p. (Grauenagkher).

²³ Več Butal je v urbarju gospodstva Poljane iz leta 1576. V: Duřan Kos, *Urbarji za Belo krajino in řumberk (15.-18. stoletje)*. Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga, str. 262, 270, 290. - Začasni slovar slovenskih priimekov. Ljubljana 1974, str. 68.

²⁴ Janez Kebe, *Lořka dolina z Babnim poljem*. Zgodovina řupnřj Stari trg pri Lořu in Babno Polje. Ljubljana 1996, str. 478.

²⁵ řupnřjski urad Stari trg pri Lořu, *Status animarum 1879-*. Informator řupnik g. Janez Kebe, 18. 9. 1997.

²⁶ B.S., *Nekaj besed o pisatelju in knjigi*. V: Fran Milčinski, *Butalci*. Ljubljana 1975, str. 105.

dom in starimi pismi, vrednimi Butal, tako denimo Škofja Loka, Radovljica, Litija, Idrija in nena zadnje Lukovica, kjer je pisatelj kot šolar preživel sleherne počitnice. Kot je izpričal sam, je iz idrijskih in lukoviških spominov deloma črpal snov za Muhoborce, filistrske, mestoma prav butalske prebivalce izmišljenega trga Muhobor.²⁷

Ostajamo torej pri podmeni, da so lahko Butale katerokoli manjše slovensko mesto s starimi zapisanimi pravicami. Taka so pri nas domala vsa, nikjer na Slovenskem pa niso majhna in neugledna mesta tako nagneta kot na Dolenjskem. Če sedmim dolenjskim mestom prištejemo še Lož kot edino notranjsko mesto, jih je na spodnjem ali južnem Kranjskem skupaj osem, od tega kar štiri, ki jim je mestne pravice prinesla šele turška nevarnost v sedemdesetih letih 15. stoletja: Krško, Kočevje, Višnja Gora in Lož. Precej klavarno podobo je v novem veku ponujalo najmanjše in hkrati najstarejše med vsemi, častljiva Kostanjevica na Krki, svojo odmaknjenost in obmejno izpostavljenost sta plačevala Metlika in Črnomelj, po sredi 16. stoletja pa je zaton prometnega pomena deželice občutil zlasti "dolenjski velikan" Novo mesto. Sosedje so mogli na račun vsakega od njih izreči prenekatero pikro in hudomušno, četudi prednjači po bogastvu šal Višnja Gora, morebiti tudi zaradi šegavosti bližnjih Ribničanov. Okoliški kmetje so Višnjane po slavnem polžu klicali kar "povžarji" ali "lačenpergerji", s čimer so merili na nemško ime mesta Weixelburg in na znano revščino purgarjev.²⁸ Spomin na purgarijo tudi drugod ni povsem zbledel. Krčane so sosedje zaradi slabo zgrajenega, plotu podobnega obzidja, imenovali "zaplotniki".²⁹ Podobno podobo je imel v očeh okoličanov Lož, v ljudski pesmi imenovan "tu mejstu imenitnu", kjer so se sprehajale "te jemenitne frajle", medtem ko so stale okoli mesta "festenge, se srubrata spletenne".³⁰ Samo ugibamo lahko, ali so nosili Ložani pred prvo svetovno vojno vzdevek "kožarji" res samo zaradi že tako pičle usnjarske obrti.³¹ In da

ne bi dolenjskih in notranjskih purgarjev po krivici smešili bolj kot gorenjske, pripomnimo, da onstran Krima "stoji, stoji Ljubljanca, Ljubljanca, dolga vas,"³² medtem ko poznajo Gorenjci na račun svojih purgarjev znano rimo: "Pisana Loka, črn je Kranj, z močnikom Kamnik je ves opackan."³³

Milčinski, mož pravice in nekaj časa celo član vrhovnega sodišča - stola sedmorice, bi imel, ko bi bil živ, precej težko nalogo, kako razsoditi o domicilu svojih Butal. Najverjetneje bi se zatekel h kakšni salomonski rešitvi in pritrdil literarnemu zgodovinarju: "Butale so povsod, kjer so Butalci." Potem bi se gotovo milostno ozrl še na vprašujoče oči zgodovinarja in potešil njegovo znanstveno radovednost z besedami: "Res pa je, da so Butalam pravili mesto in da je največ Butalcev živelo v majhnih mestih in trgih, tam pač, kjer so hiše s svojimi prebivalci najbolj nagnete." Volk sit, koza cela in Butalec zadovoljen.

Zgodb in dejstev iz naših podeželskih mest, ki jih bomo primerjali z butalskimi Frana Milčinskega, nikakor nočemo prodajati za neumnost. Ta zgodovinska dejstva niso sama po sebi nič posebnega. Vsaj njihovim zapisovalcem se ni zdelo v njih nič butalskega in v duhu časa se jim niso bogve kako ali pa sploh ne čudili niti oni kritični sodobniki, ki so zanje vedeli. Kar je morebiti današnjemu bralcu anahrono, nelogično, smešno ali najmanj pretirano, je bilo za srednjeveškega ali zgodnjenožoveškega človeka še vedno v mejah normale. Veliko bolj so bodla in še danes bodejo v oči neskladja med namišljeno pomembnostjo in napuhom purgarjev na eni ter realnostjo na drugi strani. Za mestne pravice prikrajšani sosedje so bili neusmiljeni kritiki mestnih ljudi, nikakor ne brez primesi tiste človeške lastnosti, ki jo štejemo za enega naglavnih grehov in ji slovensko pravimo nevoščljivost. Saj pravi pisatelj: "Tepanjčani so nesramno zlobni: kadar morejo, obesijo Butalcem žaljivko!"

²⁷ Fran Milčinski, *Življenjepis mojega peresa. Zbrani spisi. Prva knjiga. Ljubljana 1978, str. 9-10*

²⁸ Mihaela Zajc-Jarc, *Duhan iz Višnje Gore. Glasovi. 7. knjiga. Ljubljana 1993, str. 15-16.* - Prim. Josip Jurčič, *Zakrpana Višnja gora, raztrgani Žuženberk. Zbrano delo. Prva knjiga. Ljubljana 1946, str. 54.*

²⁹ Ivan Lapajne, *Krško in Krčani. Krško 1894, str. 36.*

³⁰ Zmaga Kumer, *Pesem slovenske dežele. Maribor 1976, str. 411.*

³¹ Mgn. Matija Škrbec je leta 1936 pisal v *Slovincu*: "Pred prvo svetovno vojno ni bilo v Loški dolini skoraj nobene industrije, razen nekaj žag in mlinov, v Ložu pa ne-

kaj malega usnjarske obrti, zato so rekli Ložanom "kožarji." Po: Janez Kube, *Loška dolina z Babnim poljem. Zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno Polje. Ljubljana 1996, str. 79.*

³² Zmaga Kumer, *Pesem slovenske dežele. Maribor 1976, str. 504-505.*

³³ Branko Reisp, *Škofjeloški grad. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbrika vodnikov 130. Ljubljana 1984, str. 9.*

Zdi se, kot bi bila med našimi mesti najbolj izpostavljena posmehu Višnja Gora, gotovo tudi zato, ker se je morala vedno otepati slovesa najmanjšega slovenskega mesta. Kar nam je posredoval mladi Jurčič, bomo v nadaljevanju sicer s pridom zgodovinsko ovrednotili, pri tem pa Višnji Gori nočemo prizadejati nič več krivic kakor drugim mestom. In če se omejujemo samo na dolenjska in edino notranjsko mesto, povejmo v lastno in njihovo obrambo, da smo se časovno omejili na predrazsvetlensko dobo, torej tisti čas, preden je evropski svet in z njim Butalce menda srečala (današnja) pamet.

Nihče si ne more šteti v čast, če zasmehuje majhnost in ubožnost drugega, a prav slednji značilnosti sta butalske, višnjegorske in drugih mest sosede spodbujale h kovanju smešnic na račun prevzetnih purgarjev. Dejstvo moramo preprosto vzeti v zakup. Butale in z njimi vred vsa obravnavana mesta se nikakor niso mogla postavljati ne z velikostjo ne z razkošnostjo domov in številčnostjo njihovih prebivalcev. Pisatelj vendar sam govori o imenitnosti "prostranih Butal, znamenite vasi, imenovane mesto." Glede obljudenosti pa pravi: "Ob času Lavdona Štimanega so štele Butale že trideset koč." Kvantitativni viri sicer za nobeno mesto ne sežejo v tiste davne čase, ko bi bilo hiš tako malo, vendar jasno pričajo, da jih marsikje tudi pozneje ni bilo bistveno več. Kostanjevica in Višnja Gora sta jih sredi 18. stoletja premogli med petdeset in šestdeset, Kočevje in Lož okoli osemdeset, nekaj nad sto pa Krško in Črnomelj, slednji toliko le skupaj s predmestjem. Zela majhna je bila tudi Metlika, a jo je obdajalo dvakrat večje kajžarsko predmestje, tako da je bilo vseh domov častitljivo število - okoli sto šestdeset, od tega niti petdeset v obzidanem mestu. Z okoli dvestopetdesetimi hišami in hišicami je Novo mesto potemtakem veljalo že za pravega velikana, saj je bilo za Ljubljano vendar največje kranjsko mesto.³⁴

Čas Marije Terezije morda res ni najprimernejši za prikaz velikosti mestnih naselbin, ker je njihova "zlata doba" minila precej prej. Že v 16. stoletju se je s splošno gospodarsko krizo začelo jadtikovanje nad izseljevanjem iz mest zaradi revš-

čine in nad zategadelj zapuščenimi hišami, ki so postajale popolne pustote.³⁵ V terezijanski dobi so imela tako mesta manj domov kot v 16. stoletju ali konec srednjega veka, čeprav se je v 18. stoletju stanje že izboljševalo. Novo mesto je na primer po dolgotrajnem upadanju okoli leta 1750 spet doseglo število naseljenih hiš (248)³⁶ iz davnega leta 1515.³⁷ Drugod je bilo praviloma še slabše. Višnja Gora je imela denimo leta 1752 tretjino manj domov kot stošestdeset let prej (1591), vmes pa je izkazovala že dve petini pustot.³⁸ Pogosto zato srečamo na glavo obrnjeno trditev, da so Butale "vas, pa ji pravijo mesto". Mestna predstojništva prenekaterega našega mesta so namreč v pritožbah in opisih stanja zapisala, da je njihovo mestece bolj kot mestu podobno kakšni vasi.³⁹ Neredko so trditev utemeljila z razpadlostjo mestnega obzidja, saj naj bi bilo skozi luknje mogoče nemoteno priti v mesto.⁴⁰

Prav vsa mesta po Dolenjskem in Notranjskem so podobno kot druga v vesoljnem cesarstvu tarnala nad svojo uboščino in nad revščino meščanskih domov. Toliko več so imela povedati v prošnjah cesarju tedaj, kadar je neusmiljeni ogenj z njihovimi lesenimi domovanji obogatil sestavine tal. Kar je Valvasor zapisal za dolenjske kmečke hiše - da so drugače kot na Gorenjskem zgrajene iz lesa in krite s slamo⁴¹ - je namreč v veliki meri držalo tudi za mestne domove. V Krškem je bila sredi 18. stoletja od 98 naseljenih hiš zidana le vsaka sedma (15), napol zidana pa vsaka trinajsta (7), medtem ko so kar tri četrtine stanovanjskih stavb šteli za lesene hiše,

³⁵ Izseljevanje zasledimo najprej pri Novem mestu (ARS, Vic. a., šk. 256, I/133, lit. R II-1, 25. 4. 1564).

³⁶ ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 242, No. 23, urbar 1756.

³⁷ ARS, Vic. a., šk. 105, I/59, R V-1. - Seznam oštátov je deloma objavljen v: Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. 67-68.

³⁸ Po terezijanskem katastru je šteló mesto 62 naseljenih hiš (ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 244, No. 8, 26. 5. 1752), leta 1591 po davčnem registru 89, po enakih registrih leta 1664 in 1672 pa samo 53 (ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. IV, davčni registri).

³⁹ Tako so denimo pisali Višnjani nadvojvodi Karlu okoli leta 1579 (ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, WI-6, s.d.), Kočevci vicedomu leta 1603 (ARS, Vic. a., šk. 274, I/139, lit. G I-6, 10. 3. 1603), Kostanjevičani deželnemu vicedomu leta 1707 (ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L II-2, 15. 5. 1707) in celo Novomeščani po požaru leta 1605 (ARS, Vic. a., šk. 255, I/133, lit. R I-2, 24. 9. 1606).

⁴⁰ Npr. Kočevci leta 1614 (ARS, Vic. a., šk. 274, I/139, lit. G I-2, 5. 1. 1614).

⁴¹ Janez Vajkard Valvasor, Slava Vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja. Ljubljana 1984, str. 113 in 120.

³⁴ ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 238 (mesto Kočevje), No. ad 16, 17. 8. 1752; N 239 (mesto Krško), No. 7, 13. 6. 1752; N 240 (mesto Kostanjevica), No. 9, 28. 1. 1757; N 241 (mesto Metlika), No. 8, s.d. (1752); N 242 (mesto Novo mesto), No. 23, urbar 1756; ARS, TK RDA, N 243 (mesto Črnomelj), No. 6, 10. 8. 1752; N 244 (mesto Višnja Gora), No. 8, 26. 5. 1752.

hišice in kajže.⁴² Nasprotno je bila Višnja Gora veliko trdnije grajeno mesto, saj je bilo zidanih hiš tri petine ali 37 od skupno 59, a je imela le vsaka četrta tudi nadstropje (17). Značilna mestna hiša je bila lesena s kuhinjo in eno samo sobo, le redke so imele še kamro, klet ali hlev. Takih je premoglo mestece kar tri petine (35), medtem ko so se lahko samo štiri največje višenjske hiše ponašale s tremi sobami, pa še te so bile krčme. Če je verjeti Kočevcem, pri njih v istem času (1748) sploh ni bilo hiš, ki bi imele stopnice in nadstropje, ampak naj bi bile vse po vrsti pritlične lesene kajže.⁴³ Potemtakem je Milčinski zadel v polno, ko je o Butalah zapisal: "Ob obeh krajih mlakuže stoje koče, jim pravijo hiše. Dve, tri hiše imajo nadstropja, takim hišam pravijo graščine."

O stanju hiš poročajo enako slabo meščani sami kot razne vicedomske in stanovske komisije. Mešana komisija, ki je leta 1726 preiskovala nezavidljivo stanje Novega mesta, si je hiše drugo za drugo ogledala in ugotovila, da so na trgu sicer še dokaj spodobne, kakor hitro pa se pride v stranske ulice levo in desno od trga, je moč naleteti le na hišice, ki bodo kmalu razpadle in niso vredne niti toliko, kolikor znaša njihova letna obdavčitev. Poleg mnogih pogorišč je bilo tudi na vrtovih te ali one hiše videti staro zidovje. Komisija je sklepala, da so tu nekdanj prav tako stale hiše, ki so popolnoma propadle.⁴⁴ Pohvalnih besed ni bilo od nikoder. Značilna sta na las podobna odgovora Metlike in Višnje Gore deželnemu vicedomu o stanju mesta v drugem desetletju 18. stoletja. V obeh mestih naj bi bila tretjina hiš povsem zapuščenih, preostale vse razpadajoče in bi jih bilo bolje imenovati lesene kajže. Višnjani so ocenjevali, da večina domov ni vrednih več kot 10 goldinarjev, Metličani pa, da ne več kot 20 goldinarjev, pri čemer so oboji o svoji revščini kajpak nekoliko pretiravali.⁴⁵

Pritožbe in predstavitve mest so si od srede 16. stoletja naprej zelo podobne. Nazorno so leta 1672 opisali svoje mesto Ložani, someščani dvesto let mlajšega Frana Milčinskega. Njihovo pisanje se na moč prilega besedam drugih majhnih mest spodnjega dela Kranjske. Takole so zapisali:

*"Zaradi pomanjkanja sredstev za vzdrževanje so se kajže deloma vdrle, deloma pa v njih ni mogoče živeti brez nevarnosti, da se bodo, zato so prazne. Ostale maloštevilne, ki so še obljudene, so bolj kot mestnim hišam podobne lopam, kmečkim kočam ali s slamo kritim kajžam. Uboogo mestece je videti kot povsem uničena in zakrpana vas, razen da ga obdaja obzidje, ki ga vzdržujemo na račun lastnih koristi. Kar zadeva meščane, smo vsi skupaj padli v največjo stisko in revščino, zato danes ne le meščani in gostači, ampak tudi mestni sodnik in svétniki sami drvarijo, obdelujejo polja in se potijo na kamnitih njivah. Medtem ko smo pred leti živeli od donosne meščanske trgovine in obrti, sta se nam leti postopoma izmuznili iz rok, tako da se moramo zdaj otepati lakote s kmečkim delom in znojem."*⁴⁶

Sodobnik Valvasor je bil sicer precej prizanesljiv opisovalec, a vseeno ni mogel povsem mimo v nebo vpijočih dejstev. Medtem ko je Novo mesto po njegovem močno nazadovalo, je vsaj na trgu videl lepe hiše.⁴⁷ Nasprotno ni bilo moč zavidati hišam v Črnomlju, ki jih je označil kot slabe in majhne.⁴⁸ Razen cerkve in gradu so bile take tudi vse stavbe v Kostanjevici, kjer so se morali meščani in gostači, kot je povedal Valvasor, večinoma preživljati s poljskim delom.⁴⁹ Pri drugih mestih se je raje izognil opisu neuglednega videza in je namesto tega hvalil bodisi rodovitno okolico bodisi pridnost ljudi.⁵⁰ Še najbolj kritičen je bil v opisu Višnje Gore, a je vso krivdo za nezavidljivi položaj spretno naprtil domnevno pogostim požarom. *"Pred časom je bila (Višnja Gora) ljubka in čista, imela je veličastne domove, zdaj pa je povsem propadla in je videti veliko praznih in razpadlih hiš."*⁵¹

Zanimivo bi bilo vedeti, zakaj se je učeni mož obregnil ravno ob Višnjo Goro, ko pa so tudi druga mesta kazala številne pustote. Bržčas bo nekaj resnice v pripovedki, ki jo je malemu Jurčiču sredi 19. stoletja pripovedoval njegov ded. *"Pridne, varčne in umetelne Žuženberčane"* je primerjal z Višnjani, ki *"se niso zmenili za luknje"*

⁴² ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 239, No. 3, s.d. (okoli 1748).

⁴³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSIA), Archiv Auersperg (AAu), A-V-31, Conv. 1, 4. 3. 1748.

⁴⁴ ARS, Vic. a., šl. 256, I/133, lit. R II-3, 18. 10. 1726.

⁴⁵ ARS, Vic. a., šl. 233, I/124, lit. M XXXIII, 8. 1. 1715. - Istotam, šl. 285, I/145, lit. W I-15, 10. 9. 1714.

⁴⁶ ARS, Vic. a., šl. 293, I/150, lit. Z XI, s.d. (ad 16. 8. 1672).

⁴⁷ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689. XI. Buch* (J.W. Valvasor, *Die Ehre XI*), str. 488.

⁴⁸ Istotam, str. 602.

⁴⁹ Istotam, str. 330.

⁵⁰ Istotam, str. 197 (Kočevje), 234 (Krško), 324 (Lož), 383 (Metlika).

⁵¹ Istotam, str. 628.

niti v strehi niti v zidu niti kje drugje; ni jim bilo mar krpanja in šivanja, ampak so hodili po svojih opravkih, po kupčiji, po rokodelstvu in poljedelstvu." Odtod je mesto dobilo pridevek "raztrgano", Višnjane pa so povsod dražili s "polžarji iz raztrgane Višnje Gore."⁵² Ker so jim jo na koncu zgodbe podkurili Žužemberčani s pomočjo prebrisanega Ribničana, ni treba dolgo ugibati, da jih je pri tem gnala zavist do Višnjanov, ki so se smeli ponašati z nazivom meščani. Pa vendarle bi tudi danes, po stoletju in pol, spet zlahka verjeli, kako zelo je bila Višnja Gora že od nekdaj "raztrgana". Konec 20. stoletja kažejo namreč zapuščene in še naseljene razpadajoče hiše, kot da mora biti tovrstna "raztrganost" vendarle bolj lastna značaju Višnjanov kakor drugih spodnjejkranskih purgarjev.

"Raztrgana Višnja Gora" danes

Navzlic vsej arhitektonski in umetnostni neuglednosti malih meščanskih naselbin je le-te od kmečke okolice ločevalo veliko pomembnejše obeležje od golega obzidja. Mesta so imela namreč upravno in sodno avtonomijo ter tisti omejeni del političnih pravic, ki so pripadale tretjemu stanu, zastopanemu v deželnih stanovih. Veljala so za deželnoknežja, kar je v praksi pomenilo, da so si vneto dopisovala z vladarjevimi organi in bila obvezana poslati vsakokratnega novoizvoljenega sodnika v Ljubljano k potrditvi pri deželnem vicedomu. Ni pa se dogajalo, da bi se

kak cesar mudil v malih kranjskih mestih, tudi če bi samo v kočiji zdrvel skozi nje,⁵³ kaj šele da bi ga meščani dodobra požegnali z vodo, kot so nehote storili butalski gasilci. Vsakokratni novi deželni knez, najsi je bil cesar ali samo nadvojvoda, je običajno celo k dedni poklonitvi poslal na Kranjsko le zastopnika, res pa so bili svečanega sprejema deležni tudi predstavniki deželnoknežjih mest. Leta 1631 je denimo Krško poslalo na ljubljanski grad k dedni poklonitvi Ferdinanda III. svojega pisarja Janeza Rožiča, ki je nato v mestne anale ponosno zabeležil svojo navzočnost in podatek, da je knežja milost postregla z obedom pri kar dvanajstih mizah.⁵⁴

Čeprav Milčinski ni posebej izgubljal besed o političnem položaju in upravnem ustroju Butal, je vendarle nekaj povedal o butalski občinski samoupravi. V zgodbi o štetju županovih ovac pravi župan svojemu pastirju: "Daj, stopi po občinske može, naj pridejo. Šestnajst jih je in še policaja pokliči, jih bo sedemnajst, midva sva dva, nas bo vseh skupaj devetnajst." Brez pastirja, ki je bil zaposlen pri županu zasebno, je imelo torej v občinskih zadevah besedo osemnajst mož, samih občinskih mož pa so Butale premogle šestnajst. V mnogih časih je bilo število občinskih veljakov zelo podobno,

zato se z njim ne bomo spuščali v dokazovanje, da so Butale mesto, saj govori temu v prid veliko drugih dejstev. Ni pa odveč povedati, da je osemnajst mestnih svétnikov premoglo več mest predrazsvetljenske dobe. Omenimo Višnjo Goro, kjer je dvanajst mož sedelo v notranjem in šest v zunanjem svetu.⁵⁵ V Kostanjevici sta se mestna sveta v prvi polovici 18. stoletja imenovala večji in manjši, imela pa sta dvanajst

⁵² Josip Jurčič, *Zakrpana Višnja gora, raztrgani Žužemberk. Zbrano delo. Prva knjiga. Ljubljana 1946, str. 53-54.*

⁵³ Velik dogodek za notranjske trge je bilo denimo potovanje cesarja Leopolda I. iz Gorice v Ljubljano leta 1660 (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI, str. 524*).

⁵⁴ ARS, *Collectanea, fasc. 11, Krško, mestna knjiga, s.p., 2. 6. 1631.*

⁵⁵ ARS, *Vic. a., šk. 285, I/145, lit. W I-14, 29. 7. 1737.*

oziroma štiri člane, skupaj šestnajst⁵⁶ - enako kot v Butalah. Poleg obeh svetov je v vsakem mestu kot nižji organ delovala občina polnopravnih meščanov. Vsi trije organi so predstavljali ono politično ljudstvo, ki naj bi si samo postavljalo voditelje ter odločalo o usodi in blaginji mesta.⁵⁷

Za eno najpomembnejših pravic meščanov so veljale vsakoletne volitve mestnega sodnika, najvišjega predstavnika sodne in izvršne oblasti. Župana so poleg sodnika volili samo v Ljubljani, a v času, ko je knjiga o Butalcih zagledala luč sveta, med sodnikom in županom že ni bilo nikakršne razlike. Zategadelj so Butalci volili župana, in sicer na naslednji način: *"Tepanjčani pripovedujejo, da redé v Butalah občinsko uš, in kadar volijo župana, sedijo bradači okoli mize, nanjo denó občinsko živinče in v čigar brado zleze, ta je župan. Uši pa da je ime Šprinca Marogla, ima v pisarni svoj hlevček in prihajajo mestne device, vsak dan druga, da si jo denó za dve uri v glavo."*

Zgodovinsko jedro nenavadnih butalskih volitev je več kot oprijemljivo. Sodnika so volili samo najuglednejši med meščani in ti so že po samoumevnosti stvari nosili brado. Posameznikova družbena veljava je bila nujno povezana z imetjem in če smo nekoliko zlobni, ni dvoma, da je imela v mestih ob vsesplošni revščini tudi brada svojo ceno. O živalici, ki bi odločala, kdo bo novi mestni starešina, iz zgodovinskih poročil sicer ni znanega ničesar, pa vendar njeno domovanje in čast skoraj brez ovinkov kažete na slovitega polža iz Višnje Gore. Z njim so v Jurčičevem stoletju dražili Višnjane, češ da se ob polžu zbirajo k pomembnim posvetom,⁵⁸ vse dokler ga slednji niso vzeli za nič manj kot mestni simbol. Pri tem so ohranili tudi zbadljivko, kje da je polž skrit: *"Za lepm svetam, pod rihtarjevim skretam, pa moraš z nosom rit, če hočeš do jega prit."*⁵⁹

⁵⁶ ARS, Vic. a., šk. 185, I/104, II-7, 11. 4. 1706, 15. 5. 1744.

⁵⁷ Prim. Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. 63-64.

⁵⁸ Josip Jurčič je v povesti "Zakrpana Višnja Gora, raztrgani Žuženberk" postavil v dedova usta besede: "Boš videl raztrgano višnjansko mesto, kjer imajo polža priklenjenega." (Josip Jurčič, Zbrano delo. Prva knjiga. Ljubljana 1946, str. 51). Ko so se Višnjani potem nanj hudovali, je nekaj let pozneje v "Kozlovski sodbi v Višnji gori" pomenljivo zapisal samo še: "Veliko sicer vem o Višnji gori, vem na primer priliko o nekem slovečem polžu povedati in drugo, pa tega ne bom raznašal." (Josip Jurčič, Izbrano delo I. Naša beseda. Ljubljana 1974, str. 27).

Pri zgodovinsko izpričanih vsakoletnih volitvah mestnega sodnika sicer ni neposredno pomagala nobena žival, resnično pa naj bi si Višnjani ob tovrstnih svečanih priložnostih nazdravljali z dragoceno polževo lupino-školkjo, prikovano z zlato verižico na leseno podnožje.⁶⁰ Uši so imele - tako kot butalska Šprinca Marogla - nedvomno po vseh mestih prijetno domovanje v občinski pisarni, točneje v košatih bradah zbranih mestnih očetov. Oni so imeli kajpak glavno besedo pri volitvah mestnega sodnika in drugih funkcionarjev. Povsod je na volilni dan ducat mož iz notranjega mestnega sveta izbralo dva ali tri sodniške kandidate in jih prav po "samoupravljalско" ponudilo v izvolitev članom zunanjega sveta in mestne občine. Izmed samopredlaganih mestnih veljakov je nato tak širši gremij izvolil sodnika za prihodnji enoletni mandat.⁶¹

V Butalah so volitve očitno potekale mirno, saj jih je odločila Šprinca Marogla, precej burneje pa je bilo prenekaterikrat na volitvah v naših mestih, kjer so imeli glavno besedo ljudje. Nad vse pestre so bile že prve znane in podrobno opisane volitve v Metliki leta 1588, ko so hkrati volili sodnika in njegovega namestnika, imenovanega "starašina". Volitvam je tistikrat osebno prisostvoval deželni vicedom, ki je postal priča glasnemu, prav neverjetnemu kričanju in neredu. Metličanom se vse skupaj ni zdelo nenavadno, ampak v skladu s starimi običaji, drugače pa vicedomu, ki je za Metliko še tisto leto izposloval v Gradcu nov volilni red in poslal v mesto dva ljubljanska meščana, da sta meščane podučila, kako se tej stvari streže v deželnem glavnem mestu.⁶²

Medtem ko je postopek omenjenih metliških volitev veljal za povsem običajnega, so se znali volilci tudi tako spreti, da je moral deželni vicedom presoditi veljavnost volitev ali pa celo sam določiti novega sodnika. Že izbira kandidatov v notranjem svetu ni bila vselej pogodu zunanjim

⁵⁹ Mihaela Zajc-Jarc, Dušan iz Višnje Gore. Glasovi. 7. knjiga. Ljubljana 1993, str. 102.

⁶⁰ Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 330.

⁶¹ Natančno opisujejo volitve najstarejša volilna pravila, ki jih je nadvojvoda Karel 16. oktobra 1573 izdal Novomeščanom. V originalu so objavljena v: Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, Dodatek II.

⁶² ARS, Vic. a., šk. 233, I/124, lit. M XXXIII-1, 7. 11. 1588, 10. 12. 1588. - Prim. Dr. Anton Svetina, Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice. Ljubljana 1944, str. 9-10.

svétnikom in občini meščanov. Na sodniškem mestu bi raje videli koga iz svojih vrst, ne le veljake iz notranjega sveta. Pošteno so se zato zmerjali leta 1661 v Krškem in nato tožarili, češ da sta dva meščana naščuvala vso mestno občino v upor.⁶³ Več kot upor naj bi v očeh deželnih oblasti pomenilo razbitje volitev leta 1713 v Ložu. Občina meščanov je izvolila mitninskega prejemnika Luko Komporja, ki sploh ni bil meščan, a bi kot pismen človek mogel odpraviti sla-

*Butalci volijo župana
(ilustracija Franceta Podrekarja)*

bosti mestne uprave. Ko so po njegovi izvolitvi od dotedanjega sodnika Andreja Juhe zahtevali sodniško palico in mestno blagajno, naj bi mestni svétnik Janez Špehek proti vodji oboroženih meščanov nastopil s sabljo. Možje iz občine so tedaj udarili plat zvona, da so se vsi oborožili s sekirami in koli, čeprav eni tudi pod prisilo. Ta in naslednji dan so iskali Špehka, ki se je uspel rešiti, nekaj udarcev pa je menda dobila njegova žena. Deželni vicedom je za vso zadevo določil preiskovalno komisijo, ki je vpletene osebe zaslišala. Tako kot si zaslišanci niso bili povsem edini v drugih odgovorih, tudi niso znali natančno povedati, kdo naj bi kričal: "Mi smo drugi Tolminci." Mestni svétniki bi na škodo občine meščanov radi videli, da se je za Tolmince razglašala

kar vsa občina.⁶⁴ Pri tem moramo povedati, da so Tolminci tisto leto spomladi (1713) sprožili odmeven kmečki upor, zato istovetenje z uporniki ni bilo posebej priporočljivo za nikogar in tudi ne za nemirne Ložane, čeprav so bili meščani.

Uporništvo in revolucionarnost, ki so ju oblasti naprtili meščanom že za majhno predrznost, sta šla v korak s podobne vrste samoupravljanjem, kakršnega smo Slovenci poznali še nedavno tega. Podobno kakor mestne sodnike so namreč v mestih "samoupravno" izbirali in delegirali člane mestnih organov. Ko je v 17. stoletju dokončno prenehal običaj njihove menjave (mutacija), so občina in oba sveta postali korporacije dosmrtnih članov.⁶⁵ Resda se je kateri odselil ali pa so ga izključili, a poglavitno je dejstvo, da so v svoje vrste jemali na izpraznjena mesta samo može, ki so jim bili povšeči. Notranji svet naj bi si sicer volil nove člane izključno iz zunanjega sveta, ta samo iz občine in občina iz preostalih meščanov, a se je v resnici dogajalo tudi precej drugače. Notranji svet je denimo moral požegnati celo sprejem navadnega meščana, v svoje vrste pa je po lastni volji izvolil človeka, ki ga niti v občino še niso sprejeli in so ga tam imeli sploh za nevrednega članstva. Bradatežem v notranjem svetu se je tako na jezo ostalih purgarjev čez noč pridružil kak gospodič, ki mu je komaj rasel puh pod nosom in bi bil po letih, imetju in časti še zelo daleč od sivolasnega bradača. Takega mladega človeka Jožefa Opeko, ki je bil šele dve leti meščan in niti ni imel lastne hiše, so leta 1718 po protekciji sprejeli v notranji svet Novega mesta.⁶⁶

V opisani "samoupravni ureditvi" so vendarle poznali vsaj en element zahodne demokracije, in sicer stranke. Te sicer niso imele opaznega političnega predznaka, če ne štejemo lokalne mestne politike. V Kostanjevici je denimo vicedomska vizitacija leta 1691 odkrila, da mestni svet po "nezdavem običaju" temelji zlasti na prijateljstvu in zavezništvu, razen štirih članov pa ga sestavljajo izključno kmečki ljudje, ki so se v mesto priženili.⁶⁷ Tako združbo sorodnikov in prijateljev v Novem mestu so tamkajšnji sodnik

⁶⁴ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L I-1, 30. 5. 1713, 8. 6. 1713.

⁶⁵ Prim. Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana 1929, str. 36.

⁶⁶ ARS, Vic. a., šk. 257, I/133, lit. R III-1, 14. 7. 1718.

⁶⁷ ARS, Vic. a. šk. 184, I/104, lit. L II-1, s.d. (Haupt Punct, 1691).

⁶³ ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-3, 25. 8. 1661.

in trije meščani leta 1718 poimenovali "*liga*". Komaj naj bi se mesto s smrtjo sodnika Kocha otreslo njegove lige, se je že pojavljala nova iz družin Banko, Novak in Opeka. Te so bile med seboj v sorodu in so znale poskrbeti, da so dobili mesta v notranjem svetu ljudje, ki niso izpolnjevali niti pogojev za sprejem v meščanstvo.⁶⁸ Za uspešno vladanje določene stranke je bila potrebna tudi podpora v občini, ki je v drugem krogu volila sodnika. V Višnji Gori se je zato leta 1738 pripetilo, da je mestni svet "*brez vsakega razloga*" izključil iz občine devet meščanov. Po pritožbi na vicedoma bi jih moral spet sprejeti nazaj, a so svétniki namesto njih vzeli v občino povsem "*nesposobne samske fante*", ki niso bili ne poročeni ne hišni posestniki.⁶⁹

Ivan Vrhovec pravi v svoji Zgodovini Novega mesta, da niti vsi meščani skupaj niso mogli prisiliti dvanajsterice notranjih svétnikov, naj sprejme v notranji svet koga, ki ga svétniki ne bi hoteli.⁷⁰ Tak podvig se je lahko posrečil samo deželnemu vicedomu, ponavadi tedaj, ko je notranji svet kakega svétnika izključil in se je izključeni pritožil v Ljubljano. Toda tudi vicedomova odredba o njegovem ponovnem sprejetju med svétnike ni šla vedno zlahka skozi rešeto nasprotovanj. Ko bi moral vicedomov zastopnik leta 1708 v Višnji Gori umestiti odstavljenega svétnika Janeza Iggerja, ju sodnik in svétniki niti blizu niso pustili, ampak so pred rotovžem celo postavili stražo. Seveda so se morali za predrznost kmalu zagovarjati.⁷¹

Vodilni meščani so še s posebno previdnostjo obravnavali tujce, ki so se hoteli vsiliti za njim enake. Potem ko je ljubljanski mestni svet že leta 1601 priprl vrata v meščanstvo neporočenim Italijanom,⁷² naj bi sledil Kranj in kar je bilo dobrega na Gorenjskem, sta kmalu prevzela druga dva dela kranjske dežele. V Krškem so Italijana Blaža de Urbanija sicer najprej radi sprejeli za meščana, ko pa jim je zlezal čez glavo, so ga leta 1675 spravili celo v vicedomsko ječo. Pri tem so se sklicevali na Kranjčane in na sklep svojih

prednikov, da v mestni svet ne bodo sprejemali Lahov.⁷³ A purgarski ksenofobiji vendarle ni bilo težko priti do živega, sicer se ne bi v vsakem mestecu zasidral vsaj kak laški trgovec. Upravitelj višnjegorskega gospostva je leta 1746 razkril, kako je postal meščan Višnje Gore neki laški kramar, ki v mestu sploh ni živel in ničesar posedoval. Meščanske pravice je dobil samo zato, da bi bil oproščen plačila stojnine na okoliških podeželskih sejmih. Da se je dokopal do te svoboščine, je menda višenjskim meščanom plačal nekaj maseljcev vina.⁷⁴ Recept se je kajpak obnesel tudi v drugih mestih, še posebej, če je bila mestna blagajna prazna.

Vzrok zgoraj opisane skromnosti ter lukenj v mestnem pravu in obzidjih je kajpak tičal v prazni mestni blagajni ali kasi (*Stadtkasse*). Dasi viri ne poročajo, da bi jo kdaj tako kot butalsko občinsko blagajno izpraznil kak razbojnik Cefizelj, je vendar izpričano dejstvo, da je bilo blagajnam kranjskih mestec prepogosto videti dno. Neredko so deželne oblasti opozarjale mesta, da je tako tudi zaradi pogostih popivanj na mestne stroške.⁷⁵ Če pogledamo letne račune mestnih sodnikov, resnično že na prvi pogled izstopajo izdatki za številne pogostitve in plačila v hrani in pijači. V naturi so namreč plačevali tudi razne najete delavce in mojstre. V času enoletnega mandata višenjskega mestnega sodnika Andreja Pasika od leta 1629 do 1630 je šlo denimo samo za pogostitve in potnine skoraj tri petine letnih izdatkov (124 goldinarjev, 45 krajcarjev), dobra tretjina za plačila štirih mestnih uslužbencev - pisarja, sla in dveh stražnikov (72 gld), slaba dvajsetina za darila in honorarje (10 gld, 27 kr), le dobri trije goldinarji od skupno 210 pa za vse ostale potrebe.⁷⁶ V drugih sodniških računih, ki ne upoštevajo letnih plač uslužbencev, so se samo stroški za pogostitve vrteli okoli treh četrtin izdatkov.⁷⁷

Mestnih blagajn je bilo pravzaprav v vsakem mestu več. Lastno blagajno je vodil vsakokratni mestni sodnik in iz nje poravnaval predvsem sprotne izdatke mesta, medtem ko se je glavna prihodkov stekala v skrinjo dveh izvoljenih mestnih komornikov (*Stadt-Kamerer*). Vanjo so pritekali skupni mestni prihodki od zemljišč, za-

⁶⁸ ARS, Vic. a., šk. 257, I/133, lit. R III-1, 14. 7. 1718.

⁶⁹ ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, lit. W I-2, 17. 6. 1744.

⁷⁰ Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta Ljubljana* 1891, str. 62.

⁷¹ ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, lit. W I-2, 28. 7. 1708. - *Istotam*, šk. 285, I/145, lit. W I-15, 12. 8. 1708.

⁷² Anton Svetina, *Pogoji za sprejem v meščanstvo in pravi položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. stoletja. V: Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave zv. 2, Ljubljana 1971, str. 164.*

⁷³ ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-3, 21. 7. 1675.

⁷⁴ HHStA, AAU, A-X-32, Conv. 1, 23. 7. 1746, 30. 7. 1746.

⁷⁵ Npr. ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, lit. W I-2, 27. 7. 1719.

⁷⁶ ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. IV, mestni račun 1629/1630.

⁷⁷ Npr. *istotam*, mestni računi 1596/1597.

kupov in mitnin ter davčne obveznosti, vendar so šle iz te blagajne dajatve deželi,⁷⁸ tako da mestu pogosto ni ostalo nič ali le malo.

V Butalah je obstajala ena sama blagajna, shranjena v občinski hiši, za boljšo varnost pa je nosil ključ kar butalski policaj okoli vratu. V spodnjekranjskih mestih so bili mestni očetje previdnejši, zato sta komorno blagajno vodila višji in nižji komornik. Prav tako je mestne skrinje s shranjenimi računi, dokumenti in dragocenostmi pečatilo tudi po več mož, četudi so jih običajno hranili pri vsakokratnem sodniku doma.⁷⁹ Tako se je moglo preprečevati razne oblike gospodarskega kriminala, zakaj naša mesta so bolj kot cefizljevske ropanje blagajn poznala "institucionalno krajo družbenega kapitala." Ko je leta 1611 mestna občina v Krškem odstavila sodnika Mihaela Trojarja, so mu someščani očitali vrsto predrznosti in zlorab. Oporoko in 80 dukatov zapuščine pokojne someščanke Fichterjeve denimo ni hotel položiti v mestno skrinjo, ampak jih je v škatli odnesel na svoj dom. Škatlo sta poleg sodnika pečatila še mestni pisar in neki meščan, ko pa je občina po Trojarjevi odstavitvi zahtevala, naj denar vrne, so našli na škatli samo njegov pečat in dva odtrgana pečata. Mož je dukate razdelil kot podkupnino štirim članom občine in zagrešil še več finančnih zlorab. Prikril jih je tako, da je za dve leti sodnikovanja naredil letna računa s pomočjo meščanov, ki jih je sam izbral in so se slabo spoznali na računanje, nekateri pa sploh niso bili večji branja in pisanja. Krščani so ogorčeno zapisali, da Trojar "*ni prav absolvirat šole filozofije*" in da je sicer študiral "*grobianum*."⁸⁰

Večji denarji kakor v sodnikovo blagajno so se stekali v drugo mestno blagajno in to tedaj, ko so komornika ali drugi pooblaščenici moške pobirali deželni davek. Od tega ni imelo mesto nika kršne koristi, ampak nenehne nevšečnosti, saj je bila ta blagajna prepogosto vreča brez dna. Vzroki za kronično praznost vseh tipov mestnih blagajn so bili v resnici veliko globlji od včasih prekomernega trošenja mestnih očetov za lastne tuzemske užitke. Kriza vsega mestnega gospodarstva je od 16. stoletja vodila v izpraznjenje mest, oboje pa se je poznalo v nemoči, da bi me-

sta sproti poravnava davčne obveznosti do dežele. Dolgove je ponekod zaslediti že sredi 16. stoletja,⁸¹ nakar so mesta v naslednjem stoletju drugo za drugim potonila v komaj verjetno zadolženost. Zvečine so dolgovala deželni davek in kontribucijo za celo desetletje in več ter hkrati vztrajno prosila za odpis starih obveznosti in znižanje davčne odmere.⁸² Precej simbolike in resnice je v pisateljevem spraševanju, ali so v butalskem občinskem hranilniku sploh bili trije tolarji, kolikor bi moral župan plačati razpisane nagrade. Na več mestih tudi jasno pove, da so Butalci v občinski blagajni hranili cel tolar, torej ne več kot enega.

Zadolžena kranjska mesta jo v nasprotju z Butalami niso odnesla tako poceni. Deželni stanovi so jim najprej z rubeži zasegli razne mestne nepremičnine in dohodke, nato pa vse pogostejše pošiljali v mesta vojaške oddelke za izterjavo obveznosti v obliki vzdrževanja vojakov. To težko breme mestnega življa je ljudi še bolj odvrčalo od naseljevanja v mestih, ki so zato ostajala precej izpraznjena in so tarnala nad svojo nesrečo.⁸³ Nekatera mesta so si denar za poravnavo obveznosti izposojala pri zasebnikih, nakar so njihovi najboljši skupni dohodki z odobritvijo deželnih stanov pripadli zasebnim upnikom, t.i. imetnikom rubežne pravice (*Spanungs-Juris Inhaber*).⁸⁴ Malemu Ložu se je to zgodilo okoli leta 1715, ko je uveljavil rubežno pravico nad "*celotnim mestom*" snežniški graščak grof Franc pl.

⁸¹ Zgodaj je začelo beležiti davčne zaostanke Novo mesto, ki je bilo fiskalno daleč najbolj obremenjeno (ARS, Vic. a., šk. 256, I/133, lit. R II-1, 25. 4. 1564).

⁸² Višina davčnih zaostankov vseh kranjskih mest je znana iz leta 1676, ko je skoraj polovica skupnega dolga odpadla na Novo mesto, druga polovica pa na tri manjša dolenska mesta (Višnja Gora, Krško in Metlika) in notranjski Lož (ARS, Deželni stanovi za Kranjsko I, šk. 312, fasc. 209, str. 933-938). Leta 1735 je bila zadolženost kranjskih mest nominalno skoraj triinpolkrat tolikšna kot ob odpisu polovice dolgov leta 1676. Dolgove so beležila vsa dolenska mesta razen Kočevja, ki ni bilo več deželno knežje, Lož in od gorenjskih mest Kamnik (Jostip Žontar, Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 229).

⁸³ Deželni stanovi so proti mestom-dolžnikom nastopili z davčnimi izvršbami najpogostejše med tridesetletno vojno. V tridesetih letih 17. stoletja se je z rubežem mestnih dohodkov (spanung) srečalo Novo mesto (ARS, Vic. a., šk. 256, I/133, lit. R II-3, Gravamina, s.d., po 1637), od petdesetih let naprej pa tudi Višnja Gora (ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. VII, 7. 10. 1657) in v letih 1659-1663 Krško (ARS, Vic. a., šk. 171, I/97, lit. G VIII-8, s.d., Bericht copie), ki se mu je dolg hitro povečeval zlasti zaradi visoke kontribucije.

⁸⁴ Npr. v Novem mestu - Vic. a., šk. 258, I/134, lit. R VI-3, 12. 9. 1732.

⁷⁸ Npr. istotam, računi mestnih komornikov 1622/1623, 1636/1637, 1674/1675.

⁷⁹ O takem starem običaju hranjenja mestnih skrinj na sodnikovem domu pričujejo konec 17. stoletja Ložani (ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L XX-1, 9. 1. 1687).

⁸⁰ ARS, Collectanea, fasc. 11, Mesto Krško, 29. 9. 1611.

Lichtenberg. Vicedomska vizitacija trideset let pozneje (1744) ni mogla niti približno ugotoviti mestnih dohodkov, ker je imel mestne urbarje v rokah sin in naslednik pokojnega grofa. Mesto naj bi zdaj temu dolgovalo celo več kot nekdanj njegovemu očetu, čeprav sta Lichtenberga tri desetletja sama pobirala vse dajatve mestnih prebivalcev. Stvar je razumljiva, saj mesto ni imelo pregleda nad plačevanjem obveznosti niti ni premoglo drugih sredstev za odplačilo dolga.⁸⁵ Ložani že desetletja pred rubežem prihodkov niso bogve kako skrbno gospodarili z njimi. Najpozneje v osemdesetih letih 17. stoletja so jih začeli dajati v zakup. Leta 1694 so denimo mestne prihodke oziroma mestne skrinje (*Statt-Trugen*) z vsemi pravicami vred oddali v triletni zakup svojemu someščani Jakobu Tomšiču. Sodnik, mestni svet in občina so se otresli skrbi in se zadovoljili s Tomšičevimi četrletnimi plačili, vse to, kot so zapisali v pogodbi, "za večjo korist loškega mesta."⁸⁶

Malo pred nastopom vladavine Marije Terezije sta največji kranjski mesti za Ljubljano, Kranj in Novo mesto, dobili zaradi hude finančne krize celo ponižujočo upravo s "prisilnim upraviteljem". Šlo je za t.i. mestna komisarja (*Statt-Comissarius*) iz vrst okoliških zemljiških gospodov, ki naj bi bdela nad mestnimi računi in uradniki. Deželni vicedom je imenoval takega komisarja za Kranj leta 1728⁸⁷ in za Novo mesto štiri leta pozneje (1732), potem ko so zasebni upniki že nekaj let uživali zasežene posamezne mestne prihodke - sejensko stojnino, posebne prihodke od letnih sejmov, solnino in mestni mlin.⁸⁸ Vendar pa vrli novomeški purgarji niso hoteli niti malo sodelovati s svojim računskim skrbnikom, čušperškim graščakom Francem Karlom Wolfom. Računov mu preprosto niso predložili po več let ter ga hkrati žalili in zmerjali, zato je mož, sicer brez uspeha, prosil vicedoma za razrešitev funkcije.⁸⁹ Končno se je temeljiteje lotila prenove mestnih gospodarstev ženska vlada Marije Terezije. Leta 1747 je predvsem dolenskim mestom in notranjskemu Ložu pavšalno znatno znižala davčno obveznost, čez nekaj let

pa na novo in pravičneje določila s terezijanskim katastrom.⁹⁰

Obubožana podeželska mesteca spričo vsega povedanega pogosto niso zmogla plačevati več različnih mestnih uslužbencev. Poleg provizoričnega mestnega pisarja, o katerem bomo govorili v zvezi z meščansko pametjo, so neredko zaposlovala enega samega stalnega predstavnika mestne oblasti - mestnega slugo. Ta je hkrati opravljal več funkcij in bil uporaben pri najrazličnejših opravilih. Tak sluga bi precej ustrezal butalskemu policaju iz naslednjega opisa: "*V Butalah so imeli občinskega hlapca, ob delavnikih je goved pasel in lenobo, ob nedeljah in praznikih pa si je na glavo poveznil kapo, ta kapa je bila rdeče obšita, v roko je vzel helebardo ali sulico in je bil policaj, strah vseh tolovajev.*" Zlasti funkcija sodnega sluga je vsakokratnemu mestnemu slugi priložnostno dajala videz večje pomembnosti, neke vrste policaja, tudi preganjalca nepridipravov. Kot tak se je postavljaj na semanje dni, ko so v mesta prihajali vseh vrst tiči. V Novem mestu, po velikosti in imenitnosti drugem na Kranjskem, srečamo takega plačanega uradnika - mestnega slugo (*Stattdiener*) prvič leta 1564, vendar poleg mestnih vratarjev in paznikov. V prvi polovici 17. stoletja so ga med sedmimi plačanimi uslužbenci vodili z najskromnejšo plačo pod imenom sodni sluga (*Gerichtsdienner*),⁹¹ sto let pozneje pa nastopa kot slabo plačani sodni sluga ali mestni hlapec (*Gerichtsdienner oder Stadtknecht*), medtem ko je premožel mestni svet še posebnega klicarja ali slugo (*Ansager oder Rathsdienner*).⁹²

Tako razkošne razvejanosti uslužbencev si manjša mesta kajpak niso mogla privoščiti. Univerzalno vlogo butalskega policaja je moral neredko opravljati en sam mož. Za Črnomelj je izpričano, da je mestni hlapec šele v času dveh let in pol od 1711 do 1714 zaslužil skupaj z obleko toliko kot novomeški hlapec na leto.⁹³ Plače in opravila uslužbencev odkrivajo zlasti sodniški računi Višnje Gore, dobro ohranjeni vse od srede 16. stoletja. Tedaj je v mestu služboval Gregor Kruft, imenovan glede na opravilo sodni sluga,

⁸⁵ ARS, Vic. a., šk. 197, I/107, lit. L XX-3, 16. 1. 1744.

⁸⁶ Istotam, lit. L XX-1, 9. 1. 1687; istotam, lit. L XX-3, 6. 6. 1694.

⁸⁷ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana 1939, str. 226-227.

⁸⁸ ARS, Vic. a., šk. 258, I/134, lit. R VI-3, 12. 9. 1732; šk. 255, I/133, lit. R I-5, 17. 9. 1732.

⁸⁹ ARS, Vic. a., šk. 258, I/134, lit. IV-2, 29. 11. 1740; lit. IV-1, 10. 5. 1742.

⁹⁰ Znalnega znižanja obveznosti so bila deležna mesta: Krško, Metlika, Novo mesto, Kamnik, Črnomelj, Višnja Gora, Kostanjevica in Lož (ARS, RK, fasc. XIX, šk. 49, lit. G, No 1, 1. 3. 1747).

⁹¹ ARS, Vic. a., šk. 255, I/133, lit. R I-2, s.d. (okoli 1615), lit. R I-5, s.d. (okoli 1640).

⁹² ARS, Vic. a., šk. 256, I/133, lit. R II-3, 18. 10. 1726. - Istotam, šk. 255, I/133, lit. R I-5, 17. 9. 1732.

mestni sluga, mestni sel ali mestni hlapec. Po potrebi je pomagal pri raznih delih v mestu in na cesti ter izobešal sejemski znak.⁹⁴ Pri obračunu plače so takega uslužbenca v tem in naslednjem stoletju olepševalno imenovali mestni sel, v 18. stoletju pa sodni sluga.⁹⁵ Kako so mu rekli Višnjani sami, pove eden redkih slovenskih fragmentov v višenjskih cerkvenih maticah, ki pravi, da se je leta 1626 poročil Jurij Škoda, "*mestniga Hlapza sin*."⁹⁶

Kot kaže, so v Butalah edinemu policaju naložili še več nalog. Tako naj bi okoli vratu nosil tudi ključ občinske blagajne, z bobnanjem raglašal odredbe, ponoči pa kot nočni čuvaj stražil mesto in pel uro. Vsekakor preveč za samo enega policaja, zato so imela naša mesta za tovrstna opravila več ljudi. Za varnost mesta in meščanov so podnevi zaposlovala vratarje pri mestnih vratih ter ponoči nočne čuvaje ali stražnike.⁹⁷ Res pa je v mali Kostanjevici domala vse breme mestne izvršne oblasti slonelo na enem samem uslužbencu, na mestnem hlapcu, ki so mu raje rekli sodni sluga.⁹⁸ Deželna oblast mu je leta 1691 naložila, da mora med drugim loviti neposlušneže in meščanom naznanjati plačevanje davka, pri tem pa naj mu pomagata dva zaprisežena nočna čuvaja. Po novem sta morala priseči in dobivati skromno plačo, prvi čuvaj naj bi naznanjal uro do polnoči in drugi do jutra. Pomenljivo je, da mestece dotlej sploh ni premoglo pravih zapriseženih čuvajev, ampak sta ponoči dve ali tri ure stražila kar po dva fanta, ki sta pazila, da ne bi kje izbruhnil ogenj.⁹⁹

Največ javnih uslužbencev, nekakšnih rezervnih policajev, je bilo v vseh mestih srečati na se-manje dni. Vratarjem pri mestnih vratih so se tedaj pridružili pobiralci mitnine in stojnine, hkrati sejemski nadzorniki. Ponavadi je šlo za priložnostne zaslužkarje, ki jim je mestni sodnik v času trajanja sejma obljubil jedačo in pijačo ali skromno denarno plačilo, kar je v svojem letnem računu zabeležil kot izdatek "*onim (stražnikom vrat)*, ki so na semanji dan s helebardami stali pri vratih."¹⁰⁰ Kadar sejmi niso bili dobro obiskani, denimo zaradi kužnih zapor ali sočasnih sejmov drugje, so mesta rada potožila, da sejemski nadzorniki použijejo več, kot priteče denarja v njihove puščice.¹⁰¹ Je pa res, da so smeli taki stražniki nositi helebardo, prav tako kot butalski policaj, ki je ob nedeljah "*v roko vzel helebardo ali sulico*."

Priložnostni sejemski stražniki seveda niso bili bogve kako usposobljeni, zato so kdaj ravnali v nasprotju s postavo. Na kvatrnem jesenskem sejmu v Črnomlju leta 1746 sta bila denimo na straži moža, ki sta si z mestnim orožjem - helebardama drznila vstopiti v krčmo svobodne hiše gospe Freidank. Krčmar, podložnik omenjene gospe, je protestiral proti helebardama in ju ročno postavil na ulico, nakar mu je eden od stražnikov primazal klofuto in sprožil pretep. Nesrečni krčmar jo je skupil z izlitim očesom in nato stražnika tožil pred mestnim sodiščem, ki je moža zaradi kršitve pravil straže vtaknilo v mesto ječo.¹⁰²

Posebne naloge so na sejmihi opravljali še domači cehovski mojstri, ki so skrbno pazili, da se na sejem ne bi prikradel kak šušmar s slabimi izdelki. Takega so nemudoma naznanili mestnemu sodniku. Kajpak so mestni mojstri skrbeli predvsem za to, da jim kdo ne bi delal premočne konkurence, zato so "šušmarje" razglašali precej svojevoljno. Tako so novomeški klobučarji na Antonovem sejmu leta 1631 spoznali za slabo narejene 69 klobukov, ki so jih prinesli na prodaj njihovi stanovski kolegi iz Celja. Mestni sodnik je Celjanom klobuke odvzel kar brez sodbe, nakar so oškodovani klobučarji sprožili proti novomeškemu sodniku in klobučarjem več sodnih postopkov. S pritožbami so šli vse do

⁹³ ARS, Vic. a., šk. 279, I/142, lit. T II-3, Specification etc.

⁹⁴ ARS, Mestni arhiv Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1552/1553, 1553/1554: mestni svet je zaposlil "Gregorn Statpott zu ainem Diener dem Gericht", sicer pa za isto osebo srečamo nazive: Stattpott, Statkhneht in Stattdiener.

⁹⁵ ARS, Mestni arhiv Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1572/1573, 1576/1577, 1629/1630, 1631/1632, 1656/1657; istotam, fasc. 5, račun mestnih komornikov 1742/1743.

⁹⁶ Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŽA Višnja Gora, P 1622-1627 v: R 1619-1622, s.d. 1626.

⁹⁷ Natančni podatki o mestnih uslužbencih v Višnji Gori so zajeti v mestnih računih (gl. op. 95); za Krško v: ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-8, 25. 8. 1655; za Novo mesto v: ARS, Vic. a. šk. 255, I/133, lit. R-2, s.d. (okoli 1615), lit. R I-5, s.d. (okoli 1640); istotam, šk. 256, I/133, lit. R II-3, 18. 10. 1726; istotam, šk. 255, I/133, lit. R I-5, 17. 9. 1732.

⁹⁸ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L II-7, s.d.

⁹⁹ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L II-1, s.d. (Haupt Punct, 1691).

¹⁰⁰ ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1552/1553: "zweien Thar Wartln die am Thar gewesen"; mestni računi 1601/1602: "auf dem Thor mit Hellenparten gestanden".

¹⁰¹ ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. VII, 16. 9. 1573.

¹⁰² ARS, Vic. a., šk. 279, I/142, lit. I II-5, 25. 12. 1746.

cesarja Ferdinanda II., saj so bili prepričani, da odvzeti klobuki niso bili slabi in da jih morajo dobiti nazaj.¹⁰³

Poglavje zase s celo vrsto reminiscenc je butalski semenj, ki so ga Butalci izposlovali pri gosposki samo zato, ker so Tepanjčani že imeli vsako leto semenj ob svetem Mihelu. Tovrstno ravnanje, uvajanje sejmov, kjer jih prej ni bilo ali pa so zamrli, je bilo bolj kot za mesta značilno za trge in tiste vasi, ki so stremele po trških pravicah. Ko so Butalci dobili sejmsko pravico, "so se zmenili, da mora vsaktera hiša v Butalah kaj prignati na semenj, da se bodo Butale postavile pred svetom in bodo prevzetni Tepanjčani ponižani." Mesta so zaradi tovrstnih novih sejmov največkrat igrala vlogo oškodovanca, saj so praviloma dobila letne in tedenske sejme že veliko prej z deželnoknežjimi privilegiji. Pritoževala so se nad novotarijami in se prenekaterikrat zaradi nelojalne konkurence tožarila tudi med seboj. Veliko bi se denimo dalo povedati o novih sejmihi, ki so jih vpeljali v "napol trgu" Žužemberku, ne povsem brez namena, da bi speljali sejmarje sosednjemu mestu Višnja Gora.¹⁰⁴

V 17. stoletju so s splošnim gospodarskim zatonom malih mest postajale vse številnejše njihove pritožbe nad uničujočo konkurenco starih in novih podeželskih sejmov. Nobeno kranjsko mesto ni pri tem utrpelo tolikšne škode kot obmejno Krško. Prehod čez Savo do mesta in iz njega na štajersko stran reke je že tako zahteval plačevanje nemajhne mitnine, brodnine, sredstvenine in raznih drugih priložnostnih dajatev. Mesto je bilo toliko bolj prizadeto, ko je brežiško gospostvo sredi 17. stoletja na iste dni kot v Krškem uvedlo letne sejme v vasi Videm prav na nasprotnem bregu reke.¹⁰⁵ Zaradi pritožb krškega mesta si je na Florijanovo leta 1674 sočasni videmski in krški sejem ogledala komisija deželnih stanov. V Vidmu je resnično imela kaj videti, in sicer vseh vrst blago ter množico govedi, volov in konj, ki so jih večinoma prignali s Hrvaškega in Štajerskega. Skoraj se ni moč izogniti

primerjavi s sejmom v Tepanjcah, za katerega Milčinski pravi, "da so od daleč naokoli nanj prihajali berači in cigani, kupcev pa se je vsakikrat zbralo nič koliko." Ko so se komisarji prepeljali čez Savo v Krško, so poročali, kot da bi šlo za znani semenj v Butalah: "Tam ni videti drugega kot krške kramarje in nekaj malega volov."¹⁰⁶

Mestom ob vsej revščini in nazadovanju vendarle nihče ni mogel odvzeti enega poglavitnih statusnih simbolov, mestnega grba, razstavljenega na pročelju rotovža in vrezljanega v mestne pečate: malega, srednjega in velikega. Ni znano, kako so nastali grbi starejših spodnjekranjskih mest, od druge polovice 15. stoletja pa je grbe novim mestnim naselbinam podeljeval izključno deželni knez.¹⁰⁷ Butalci so si umislili tak statusni simbol kar sami in to šele, ko "jim do popolne imenitnosti ni manjkalo ničesar več razen grba." Domislica z zmajem kot motivom se je sicer slabo končala tudi zato, ker je bil naslikani zmaj preveč podoben občinskemu biku in ker so imela zmaja v svojih grbih že nekatera druga mesta. Pisatelj je z zmajem vsekakor meril na deželno glavno mesto Ljubljano, hkrati pa bržčas tudi na rodni Lož, ki se je od leta 1477 prav tako ponašal z zmajčkom, le da je ta nebogljeno ležal na tleh, preboden s sulico sv. Jurija.¹⁰⁸

Če sledimo Milčinskemu in posežemo nekoliko v preteklost, se je zgodovinski spomin Butalcev enako kot vseh kranjskih mest nujno pomudil pri turških vpadih, pri čemer največkrat niti "stara in imenitna pisma" niso segala v meglenost zgodovine dlje kot do Turkov. Stvar ni prav nič nenavadna, saj so kar štiri mesta, tri dolenska in edino notranjsko, pognala svoje mestne korenine v turških časih in prav zaradi Turkov. Ustanovne mestne listine Kočevja, Krškega in Loža naravnost spričujejo, kako je cesar dovolil dotedanjim trgov, da za obrambo pred Turki zgradijo obzidje, in tako vse tri skupaj z Višnjo Goro v pičlih šestih letih od 1471 do 1478 povzdignil v mesta. Omenjene listine govorijo, da so Turki prejšnja leta nemalo pustošili v tamkajšnji okolici,¹⁰⁹ medtem ko pravi Milčinski podobno

¹⁰³ ARS, Cehi, šk. 18, Klobučarski ceh v Novem mestu, 12. 2. 1635.

¹⁰⁴ Od leta 1579 sta Novo mesto in Višnja Gora enotno nastopala proti nedeljskemu sejmu v Žužemberku, ki je škodil predvsem Višnjani, saj naj bi imeli Žužemberčani poleg tega na leto že kakih deset prošenj. - ARS, Vic.A., šk 284, I/145, lit. W I-6, 18. 12. 1579, s.d. (prošnja Višnje Gore nadvojvodi Karlu 1579); istotam, lit. W I-3, 15. 6. 1599; istotam, lit. W I-6, 3. 12. 1616; istotam, lit. W I-4, s.d. Berichtscopi (1676).

¹⁰⁵ ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-8, 13. 4. 1686.

¹⁰⁶ Istotam, lit. G VIII-15, 4. 5. 1674.

¹⁰⁷ Prim. Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem. Ljubljana 1988, str. 108.

¹⁰⁸ Istotam, str. 98.

¹⁰⁹ Kočevska ustanovna listina z dne 19. aprila 1471 je objavljena v: A. Dimitz, Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, I. Gottschee. V: Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain (MHVK) XIX (1864), str. 55-58. - Objava ustanovne listine za Krško (5. marec

o Butalah: "Ni dosti manjkalo, pa bi bile prišle v zgodovino in bi se morala še deca v šolah učiti o Butalcih. To je bilo tiste dni, ko je Turek, krivo-verna ta nesnaga, strašil po deželi in robil živino in mladino." Sovpadanje dogodkov in posledic je po naše več kot očitno. Napis "Najstrože prepovedana pot!", ki so ga Butalci postavili za Turke, ima enako veljavo kot utrditev obstoječih in postavitev novih mestnih (protiturških) obzidij, odtehtal pa bi tudi tista pisanja cesarja Fridrika, po katerih so se Kočevje, Krško, Lož in Višnja Gora smeli po novem postavljati z nazivom: mesto.

Več in bolj glorificirano kot Milčinski o nevesočnostih Butalcev s Turki in predvsem z robidami vedo povedati o slavni protiturški obrambi mest razne kranjske kronike in za njimi Valvasor. Mestoma naletimo v njih na poročila, po katerih naj bi junaška obramba katerikrat tudi popustila in povzročila uničenje in požig mesta po krivovercih. To naj bi se sicer vedno zgodilo le Metliki, kar ni samo po sebi nič nenavadnega, saj je Metlika hrvaški in turški meji najbližja. V zavest rojakov je sicer po krivici prišla kot večkrat osvojeno in požgano mesto.¹¹⁰

Turški strah je meščanom dejansko globoko zlezel pod kožo in živel tudi potem, ko o Turkih že dolgo ni bilo ne duha ne sluha. Namesto njih so se mesta začela otepati in bati celo lastnih, krščanskih vojakov, in to od tistega trenutka, ko je okolica postala varna pred dednim sovražnikom. Nezaposleni najemniški in vpoklicani soldatje, v času miru ali bojne pripravljenosti "vkvartirani" po mestih, so kmalu postajali lenobni, od lenobe pa pogoltni po vinu, ki jim je delalo hudo kri, da so se vse preradi sporekli s

svojimi purgarskimi gostitelji, v katerih hišah in skednjih so začasno stanovali.¹¹¹ Če je država zamujala še z vojaškimi plačami in oskrbo, je bilo povoda za prepir več kot dovolj. Znana je zgodba, kako je leta 1614 kakih 150 karlovških vojakov pridrvelo nad Novo mesto, uperilo puške v mestnega sodnika in zahtevalo izplačilo zaostale plače in hrane, ki jim ju je dolgovala država.¹¹² Dolenjskim meščanom je bila zgodba v zadosten poduk, da so se neznanih in nepovabljenih vojakov odslej že na daleč branili. Konec naslednjega leta 1615 so tako Kostanjevičani pred nosom zapahnili mestna vrata okoli 400 slavonskim vojakom, huzarjem in haramijam, ki so bili na poti proti Ljubljani. Po besedah vojaškega poveljnika so meščani dvignili mostove in "se postavili proti vojski na tak način, da so bili bolj podobni sovražnikom kot prijateljem". Vojaštvo je moralo vso noč prezebat pred mestom in šele naslednji dan ob času kosila so se Kostanjevičani pustili prepričati, da je smela vojska nadaljevati pot skozi mesto. Njen poveljnik Johann Mailgruber je po lastnih besedah uporabil za končanje "te nenavadne komedije vse sposobnosti." Ogorčeni vojaki so takoj nato trčili na drugo oviro. Tudi Novomeščani jim dolgo niso odpahnili mestnih vrat, česar naj bi bili krivi Kostanjevičani. Ko je vojaštvo prispelo v Ljubljano, je poveljnik besno pisal nadvojvodi v Gradec, kako bi kostanjeviški sodnik in nekaj mestnih svetnikov zaslužilo nič manj kot to, "da bi dva ali tri od njih potegnili v višino in jim pri tem ukrivili vratove."¹¹³

Od srede 17. stoletja so se občasnim vkvartiranjem ali nastanitvam vojakov pridružile še vojaške eksekucije zaradi mestnih dolgov, nastalih vsled nerednega plačevanja deželnih dajatev. Namesto plačila v denarju so deželni stanovi od obubožanih in napol izpraznjenih mest izterjevali plačilo v naturi. Vojaški enoti so preprosto izdali pobotnico, na podlagi katere so smeli vojaki od določenega mesta zahtevati najrazličnej-

1477): Jože Mlinarič, *Krško in njegova gosposčina v srednjem veku*. V: *Krško skozi čas 1477-1977*. Krško 1977, str. 42-44. - Ustanovna listina Loža z dne 9. marca 1477 je objavljena v: MHVK IX (1854), str. 44 sl. - Prim. Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana 1929, str. 3.

¹¹⁰ Valvasor poroča o turškem uničenju mesta leta 1431 in ponovno 1469 (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389), pri čemer danes vemo, da prvega zanesljivo ni bilo, za drugega pa je edini nezanesljivi vir Valvasor sam (Stanko Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*. V: *Glasnik muzejskega društva za Kranjsko XXIV* (1943), str. 1-61). Po tiskalnem letaku je mogel naš polihistor nekritično povzeti tudi zadnjo, že dolgo ovrženo osvojitve Metlike leta 1575 (J. W. Valvasor, *die Ehre XI*, str. 389; prim. Stanko Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku* (1593). *Zgodovinski časopis IX* (1955), str. 51-53).

¹¹¹ Pogosti spori so se vrstili po končani tridesetletni vojni, ko je bilo v kranjskih mestih nastanjenega posebej veliko brezdelnega vojaštva. V Novem mestu je leta 1649 več mesecev prebivalo 120 vojakov, v Krškem in Ložu po 100, v Metliki in Kočevju po 40, v Črnomlju in Kostanjevici po 30 in v Kostanjevici 20 (ARS, *Deželni stanovi za Kranjsko*, šk. 503, fasc. 301, 2. 1. 1649; istotam, šk. 504, fasc. 301, 8. 4. 1649, 24. 5. 1649, 30. 5. 1649).

¹¹² ARS, *Vic. a.*, šk. 256, I/133, lit. R II-3, 26. 6. 1614. - Prim. Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana 1891, str. 80-81. - Vrhovec dogodek zmotno postavlja v leto 1604.

¹¹³ ARS, *Vic. a.*, šk. 184, I/104, lit. L II-1, 21. 12. 1615.

še storitve. Mestni sodnik in svet sta morala vojaške razdeliti po hišah, predpisati gospodarjem, kolikšno oskrbo naj jim dajejo, medtem ko je mesto kot celota prispevalo del živeža in krme, skrbelo za živinsko vprego in za zadostno število hlapcev in slov, ki so morali biti na voljo oficirjem.¹¹⁴ Tako se je dogajalo, da so bila revna, z davki preobtežena in precej izpraznjena mesta tudi po večkrat na leto preplavljena z vojaštvom. Mestni očetje so zato venomer jadikovali nad tovrstnimi bremenmi in radi primerjali nastanjene vojaške z roparji, požigalci in Turki.¹¹⁵

Posrečeno so se skušali rešiti nepovabljenih obiskovalcev spomladi 1716 v Krškem. Tisto leto naj bi bile v mestu že štiri vojaške eksekucije in ko je mestni sodnik in trgovec Magnus Dominik Knopper izvedel, da spet prihajajo vojaki s stanovsko pobotnico za 400 goldinarjev, je ukazal splošno evakuacijo, kajpak po načelu, da je Bog najprej sam sebi ustvaril brado. Obubožanim meščanom - polovica mesta naj bi bila že prej opustela - je ukazal, naj se iz mesta umaknejo v vinograde, vse svoje imetje pa je izročil v varstvo domačim kapucinom in jo sam pobrisal na Gorenjsko v Kamnik. Ker za ta čas sploh ni postavil nikogar za namestnika - sodnega upravitelja, je Krško ostalo brez oblasti. Tudi začasni sodnik, ki ga je nekaj dni pozneje postavil deželni vicedom, se je izgovoril, da službi ne bo kos. Ali so vojaki zares prišli in našli prazno mesto, ne vemo, vsekakor pa je poziv sodnika Knopperja zgovoren primer "skitske taktike bojevanja", ki so jo očitno poznali tudi na slovenskih tleh.¹¹⁶

Resnično se nobeno mesto v mirnem času ni veselilo obiska vojaštva in še manj kakšnih drugih nasilnežev. Morebiti so bili enkrat v zgodovini izjema Ložani, Frana Milčinskega najbližji butalski rojaki. Navzven se sicer niti najmanj niso veselili, ko so spomladi 1676 pisno tožili deželnemu vicedomu v Ljubljani nad nasiljem komornih, nekdanj zrinjskih podložnikov iz Bakra. 17 jih je oboroženih pridrvelo v mesto Lož, zaman iskalo tamkajšnjega cesarskega pobiralca

nakladnine, nato pa vdrlo v hišo njegovega nadzornika in mu odvedlo tri krave. Dejanje so opravičili, češ da sta nakladnik in nadzornik ob veliki noči zaplenila Bakarčanom šest volov za neplačano nakladnino. Ložani se nasilnežem niso postavili po robu, ker naj bi slišali, da je v deželi še sto bakarskih vojakov. Neki someščan jih je dvanajst menda tudi videl taboriti v bližnjem gozdu. Meščani Loža naj bi zavoljo tega živeli v velikem strahu, saj so bili za vsakršno obrambo preslabotni. Vicedom jim je vsekakor verjel ter njihovo pisno poročilo skupaj s prošnjo po pomoči pospremil dvorni komori v Gradec. Toda od tam je kmalu prišla hladna prha. Dvorna komora je namreč ugotovila, da so bili Ložani za napad dogovorjeni z bakarskim administratorjem. Vicedomu je zato ukazala, naj opravi preiskavo, odkrije in primerno kaznuje kolovodje te zarote, loškim meščanom in prebivalcem pa zagrozi, da bodo izgubili svoboščine, če cesarskim uradnikom pri preiskavi ne bodo nudili vse pomoči.¹¹⁷ Koristi Ložanov od načrtovanega nasilja v njihovem mestu tako niso samo padle v vodo, ampak so se umni načrtovalci obenem še pošte-no opekli.

Ni dvoma, da je imel Milčinski izoblikovan čut za kronologijo, ko je za turškimi vpadi opisal protestantsko dobo oziroma krivo vero v Butalah: "*Turške kuge, zahvaljeno bodi nebo, ni bilo v Butale, pač pa se je tjakaj prikradla kuga krive vere.*" Seveda je prišla iz Tepanjc, ki so jih Butale v vsem zvesto posnemale. V uvodnem rodovniku imenitnih Butalcev jo je pisatelj historično pravilno postavljal na začetek novega veka, v čas Jureža Pismouka, ki je bil njen mežnar. Znano je, kako so prav mnoga mesta dolgo vztrajala v krivoverstvu, zato bi mogli najti o reformacijskih časih nemalo štorij. Tudi bežalo se je iz cerkva, tako kot lažni butalski sveti Anton, ko so ga po golih nogah ožgale oltarne sveče. Bežal je protestantski in katoliški duhovnik, zdaj prvi zdaj drugi, v Krškem skoraj oba hkrati. Valvasor poroča, kako so deželni stanovi leta 1567 nastavili v mestu evangelijskega pridigarja Janeza Weixlerja, ki ga je župnik tega kraja Polidor de Montagnana sredi pridige prekinil in spodil ne le s prižnice, temveč celo iz cerkve. Toda zdaj bi se slabo godilo samemu župniku. Meščani so imeli njegovo dejanje za nasilje in zločin. Ubili bi ga, ko jim ne bi ušel.¹¹⁸

¹¹⁴ O tem govori npr. specifikacija o servisu in izdani gotovini vojakom v mestu Višnja Gora (ARS, Vic. a., šk. 277, I/140, lit. XXI-6, Specification 1712-1723).

¹¹⁵ Nastanitve vojakov in pritožbe nad tovrstnimi bremenmi se pojavljajo v številnih mestnih poročilih in pritožbah. Zelo obremenjeno je bilo zlasti močno zadolženo Novo mesto (npr. ARS, Vic. a., šk. 255, I/133, lit. R I-9, 1. 10. 1720; šk. 256, I/133, lit. R II-3, 22. 9. 1719).

¹¹⁶ ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-1, 2. 4. 1716, 14. 4. 1716.

¹¹⁷ ARS, Vic. a., šk. 197, I/107, lit. L XX-8, 12. 4. 1676, 16. 4. 1676, 19. 5. 1676.

¹¹⁸ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 241.

Krvavi in nekrvavi zločini so vsakokrat popestrili zaspalo življenje malih mest, še posebej, če so doživeli sodni epilog na vislicah. Veliko prestopkov, vrednih zločinov gromozanskega razbojnika Cefizlja, so razumljivo zabeležili na semanje dni. Zapisali smo že, kako so Novomeščani na svojem sejmu po lastni presoji razglasili za nepridiprave celjske klobučarje, kar še ni nič v primerjavi s pravimi tatovi, razgrajči in morilci. Na semanji dan ob prazniku sv. Jakoba leta 1662 se je denimo v Kostanjevici pripetil hud razgrajški incident, ki naj bi ga zagrešili kar menihi iz bližnjega cistercijanskega samostana, gredoč zvečer s plesa domov. Najprej sta dva redovnika pretepla neko mestno siroto, ko pa se je ta zatekla v hišo meščana

Andreja Rehleta, so za njo pritekli še štirje patri in bratje, razbili okna, se zaletavali v hišna vrata in delali tolikšno nasilje, da je moral omenjeni meščan po mestnega sodnika. Tedaj so patri s svojimi hlapci in drugimi ljudmi, ki so bili z njimi, s koli in krepelci v rokah zbežali k mestnim vratom ter tam zasedli dvizni most.

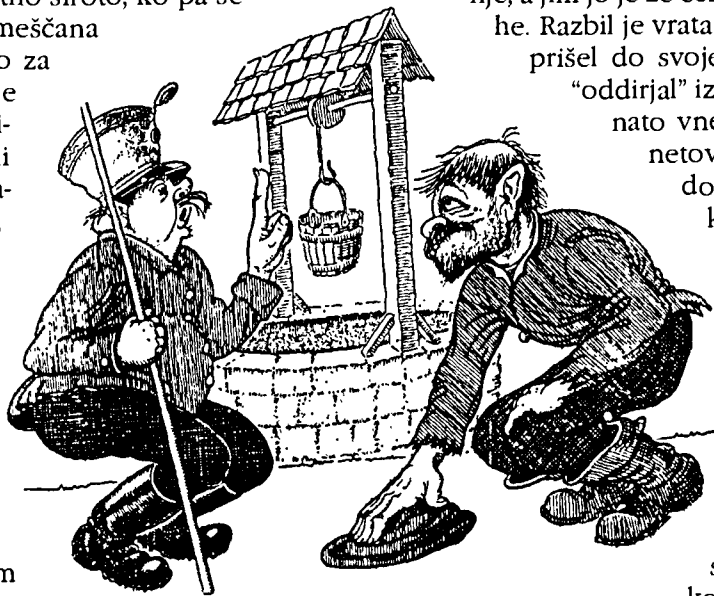
Meščani so se pozneje pritožili deželnemu vicedomu, da se cistercijani niso niti malo vedli kot duhovniki, temveč kot pol čete dragoncev, ki ji je ukazano zavzeti mesto. Mestni sodnik je proti tej objestnosti protestiral v imenu deželnih oblasti in nasilnežem na kraju samem grozil s kaznijo 1000 dukatov v zlatu. Tedaj je brat Cvetin skočil k njemu, ga zagrabil za roko in kričal, da bodo najprej sodnika, nato pa še vse ostale pometali v vodo. Kostanjevičani so o tem poročali: *"Naš mestni sodnik je nato kot potrpežljiva ovčica popustil, da ne bi prišlo do moritve, meščane, ki so pritekli skupaj, pa je napotil domov in tako preprečil nadaljnje neprijetnosti."*¹¹⁹

Kostanjeviški razgrajči niso nikoli prišli pred mestno sodišče, ker to zanje sploh ni bilo pristojno. Za kršenje sejemskega miru in druge prekrške v svojem pomirju so smela mesta namreč soditi le lastnim podanikom in drugim ljudem nižjega stanu. V Kočevju je leta 1607 manjkalo le za las, da bi tak kmečki nepridiprav občutil pravičnost mestne justice. Peter Slane, podložnik iz Dolenje vasi pri Ribnici, je na junijskem letnem sejmu leta 1607 ozmerjal in z nožem napadel četrtnega pobiralca čepnine. Ta naj bi se imel le dobrim ljudem zahvaliti, da ga Slane ni pobil do smrti. Kočevski meščani so napadalca zaprli v mestni stolp, kjer naj bi počakal sojenje, a jim jo je že čez eno uro ucvrl iz kehe. Razbil je vrata, preskočil neki kup, prišel do svojega konja in skrivaj "oddiral" iz mesta. Kočevci so si nato vneto dopisovali s Slatetovim sodnim gospodom - ribniškim graščakom Adamom Moškonom, pa ta svojega podložnika nikakor ni hotel izročiti mestnemu sodišču. Kočevce je vabil, naj kar sami pridejo v Ribnico, kjer se bo Slatetu sodilo, in ker se niso mogli pogoditi, je kočevsko mesto tožilo

Moškona pri deželni pravdi v Ljubljani. Ta je ribniškega graščaka oprostil

vsake krivde in Kočevcem za povrh grozila celo z rubežem, ko niso takoj poravnali sodnih stroškov.¹²⁰ Ne da bi hotel, jim jo je tako gromozanski razbojnik Slane še dodatno podkuril, saj je bil vendar šegavi Ribničan.

Velik del krivde za svojo nesrečo in uboštvo so mesta, ležeča blizu hrvaške meje, pripisovala sosedom - žumberškim in drugim Uskokom, ki bi se lahko najbrž edini pohvalili z zagrešenimi grozodejstvi, vrednimi butalskega Cefizlja. Kostanjevičanom naj bi leta 1618 pokradli vse imetje, ki so ga le-ti ob izbruhu tridesetletne vojne rešili na skrivna mesta. Tudi sicer so Uskoki

*Butalski policaj in razbojnik Cefizelj
(ilustracija Franceta Podrekarja)*

¹¹⁹ ARS, Vic. a., šl. 185, I/104, lit. L II-8, 1. 8. 1662. - Prim. Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija. Kostanjevica na Krki* 1987, str. 384.

¹²⁰ HHSIA, AAu, A-V-30, Conv. 2, 20. 6. 1607, 22. 6. 1607, 10. 7. 1607, 16. 7. 1607, 9. 1. 1608, 3. 5. 1608, 31. 7. 1608.

ali Vlahi okoli Kostanjevice vsako leto poželi še nedozorelo žito na poljih, pokradli vino iz zidanice ter ropali trgovce in kramarje, da si niso več upali na kostanjeviške letne sejme. Da bi ubranili pridelek, so Kostanjevičani postavljali straže. Prav cefizljevsko zvenijo naslednje besede kostanjeviškega mestnega predstojništva iz leta 1686: "*Kadar delamo ubogi meščani na svojih zemljiščih, jih moramo zapustiti še pred sončnim zahodom, če nočemo, da nas ne pobijejo, zakoljejo ali oropajo tiranski Uskoki ali Vlahi, ki za pravico uporabljajo nasilje.*"¹²¹ Tudi Metličani si od Uskokov v strahu pred njihovim uporom niso upali zahtevati plačila mitnine, pri čemer so se prav žumberški Uskoki množično ukvarjali s trgovanjem.¹²² Ko je Metlika jeseni 1705 iz neznanega razloga, najverjetneje pa zaradi nepazljivosti, do tal pogorela, so začele kmalu krožiti govorice, da je mesto požgala roparska tolpa Uskokov, ki naj bi štela 376 ljudi in je tiste čase vznemirjala kraje med Ozljem in Kočevsko. Dvorna komora v Gradcu je iz Bakra prejela nadvse resno poročilo, da so Uskoki začeli s požiganjem in si za prvi cilj izbrali Metliko. V resnici ti ljudje niso imeli ničesar opraviti z metliškim požarom, razen da je bil eden od njih v Metliki prijet in zasiljan. Nemirna meja na Kolpi, umor grofa Lichtenberga, sočasni požar v Metliki in končno prihod cesarske vojske na meje Kranjske so kajpak zlahka prerasli v enovito zgodbo o roparskem napadu in požigu mesta.¹²³

Za krvave zločine, težke kraje in požige so šli prijeti storilci praviloma na vislice. Prenekateri se tudi ni mogel izogniti mučenju, da je končno priznal svoje dejanje, vse dokler ni torture leta 1776 odpravila razsvetljena Marija Terezija.¹²⁴ "Krvave rihte", kakršna je bila Jurčičeva kozlovska sodba v Višnji Gori, sodijo še v "predrazsvetljenske čase." Tedaj so šle zastopnikom meščanstva tiste sodne pravice, ki jim jih je moderna država pozneje vzela. Smeli so namreč soodločati o življenju in smrti, na mestnih tleh so gostili krvnega sodnika in sodno obravnavo, posebna veljava pa je šla vislicam zunaj mestnega obzidja. Ko je država mestom konec 18. stoletja sporočila, da vislice poslej ne bodo več v njihovi pri-

stojnosti, naj bi se Višnjani temu bistroumno upirali, češ: "*Vislic si ne pustimo vzeti. Postavili smo jih namreč zase (!) in za svoje potomce.*"¹²⁵

Višenjski meščani sicer niso sami odločali o življenju in smrti obsojencev, kot bi mogli razumeti iz Jurčiča, ko so pred mestnim sodiščem zahtevali za kozla Lisca gotovo smrt in na ves glas kričali: "*Obesimo ga!*" Res pa je imela Višnja Gora pri izvrševanju krvnega sodstva posebne pravice tako kot vsa deželnoknežja mesta. Iz Ljubljane so mestna sodišča za rzsodbo težjih prestopkov klicala krvnega sodnika, ki je v mestih sodil tudi za zločine, storjene na tleh okoliškega deželskega sodišča. Na "krvavo rihto" je krvni sodnik pripeljal svojega pisarja in rablja z vso potrebno opremo, medtem ko so mesta postavljala vislice in za krvno sodišče prispevala prisednike. To so bili zlahtni meščani iz mestnega sveta, po določilih deželnega kneza pa so pošiljala prisednike tudi okoliška mesta in trgi, med njimi tako nepomembni kmečki trgi kot Šentvid pri Stični, Turjak ali Stari trg v Poljanah.¹²⁶ Zelo imenitno opravilo je bilo hoditi odločat o življenju in smrti ter prejeti za to tudi primerno plačilo. Vse stroške je namreč nosilo mesto ali gospostvo, kjer sta se odvijala sodni proces in usmrnitev, svojevrstna in ogleda vredna spektakla.

Pred takim krvnim sodiščem v mestu Višnja Gora so sodili vsem zločincem iz vrst navadnih smrtnikov, ki so se pregrešili bodisi na tleh obsežnega višnjegorskega deželskega sodišča bodisi v pomirju mesta. Čeprav je sodstvo Višnje Gore med dolenjskimi in notranjskimi mesti daleč najbolj dokumentirano in vemo celo to, kdo je kdaj za vislice prispeval les, kdo nosil lestev in koliko je zvečer použil krvni sodnik s svojim spremstvom,¹²⁷ je vendarle najbolj znana nearhivirana Jurčičeva Kozlovska sodba. Iz

¹²¹ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L II-2, 31. 3. 1686, 9. 8. 1686.

¹²² ARS, Vic. a., šk. 233, I/124, lit. M XXXIII-9, 6. 5. 1686.

¹²³ Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA), Innerösterreichische Hofkammer-Akten (I.Ö. HK-Akten), 1705-XI-22, 7. 11. 1705.

¹²⁴ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovenecv*. Ljubljana 1961, str. 402.

¹²⁵ Anekdoti je pripovedoval pokojni akademik dr. Sergij Vilfan. Dokumenta avtorju v doslej pregledanih arhivskih virih ni uspelo najti, a se velja zanašati na besede dr. Vilfana, da je anekdota resnična. Gre sicer za znan motiv, ki ga srečamo tudi v Muhoborcih Frana Milčinskega (Fran Milčinski, *Muhoborci*. Ljubljana, str. 8).

¹²⁶ Šentvidčani so hodili na krvne sodbe v Višnjo Goro (ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1573, s.p. -Malefiz rechtens Fürderung, istotam, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1618, s.p. -Malefiz rechtens Fürderung), Turjačani in Tržani pa v Kočevje (Peter Wolsegger, *Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574*. V: MMVK IV (1891), str. 34).

¹²⁷ Konrad Črnologar, *Aus dem Weichselburger Stadtarchive*. V: MMVK 11 (1898), str. 66-76.

ohranjenih mestnih sodnih protokolov od 16. do 18. stoletja sicer ne izhaja, da bi se mestno višenjsko sodišče na nižjesodni instanci prekomerno ukvarjalo z zadevami, v katere bi bile vpletene domače živali, zato pa je kar nekaj "kosmatih procesov" prišlo pred višjesodne instance.

Upravitelj gospostva Višnja Gora je denimo leta 1730 obtožil mestnega sodnika Gašperja Šparovca, da je ponoči razbil vrata njegove pristave in odpeljal dva konja, ker sta mu povzročila škodo. Šparovec naj bi poprej upravitelja dvakrat prosil za oceno škode, pa ni ničesar dosegel. Pri vicedomskem sodišču so se o stvari dajali še celo leto, vendar niso kaznovali konj, tako kot so storili z nesrečnim Jurčičevim kozlom Liscem, ki se mu je prav tako zahotelo paše na sosedovem zelniku.¹²⁸

Prav mogoče je, da se je v Jurčičev čas ohranil spomin na tovrstne napihnjene sodne procese, ki jo je povzročila živina, željna paše na tujih tleh. Sodni primer, ko jo je skupilo čisto nedolžno živinče, se je resnično pripetil leta 1679. Pred deželskim sodiščem Višnja Gora je tedaj potekal proces zoper dvajsetletnega Andreja Curkarja, podložnika graščine Grmače, ki naj bi se spolno pregrešil s kravo. Sodnemu zboru je načeloval cesarski krvni sodnik iz Ljubljane, kot prisedniki pa višenjski mestni sodnik, enajst svétnikov in nekaj drugih oseb. Po zaslišanju prič je nesrečni mladenič večkrat priznal krivdo in bil zato oproščen torture. Sodni zbor ga je soglasno obsodil na smrt pod cesarskim mečem, kar so opravili na običajnem morišču - pri višenjskih vislicali. Nesrečnega mladeniča so sežgali skupaj s kravo in teletom, ki je imelo biti pokončano z ognjem samo zato, ker je sesalo kravino mleko.¹²⁹

Četudi govorijo pisani viri o preteklosti, kot bi bila skoraj vsa dejanja domena mož in le tu in tam zadenejo ob kakšen redek ženski osebek, jim vsega ne kaže verjeti. Že zato ne, ker jih je pisala moška roka. Tudi v Butalah komaj naletimo na kakšno predstavnico nežnejšega spola, tako na mater županjo, županovo taščo in hčer ali na babo, ki ji je Cefizelj izmaknil svinjo, zapovrh pa niti ena teh literarnih junakinj nima lastnega imena. Častno izjemo predstavlja edinole Šprinca Marogla, občinska uš, ki je bila vsaj slov-

nično ženskega spola. A izjema pač potrjuje pravila in da je pri Butalcih za ženske vloge resnično stiska, je v sili mogoče pripisati dejstvu, da je bil nenazadnje tudi Milčinski dedec.

V nekdam slavnih mestih spodnjega dela Kranjskega vojvodstva v resnici ni bilo drugače kot drugod, kjer so ženske podpirale tri hišne vogale, da bi imeli moške dovolj časa in moči za častna dejanja v korist doma in javne blaginje. Še več, soproge meščanov, ki so bili na vidnem položaju, so celo dejavno posegale v moške zadeve, prenekaterikrat odločneje in uspešneje kot moške sami. Z Dolenjskega in Notranjskega zlasti ne manjka poročil o veliki vlogi boljših polovic mestnih sodnikov. Ni dvoma, da mnoge med njimi niso bile nič manj ali celo bolj "rihtarice" kot so bili njihovi moške "mestni rihtarji".¹³⁰

Ena takih sodnic je bila Eva Elizabeta Reichart iz Višnje Gore, žena sodnika Janeza Reicharta, priseljenca iz mesta Volšperk (Wolfsberg) na Koroškem. Njenemu možu je uspel nagel vzpon v mestno občino in iz nje leta 1741 na neobičajen način naravnost na mesto sodnika.¹³¹ Ko so se Višnjani leta 1744 ob vicedomski vizitaciji nad njim pritoževali, češ da za pobiralce dajatev na mestne stroške prireja nedovoljena popivanja, je v odgovor pomenljivo zapisal, da je njegova gostilna najstarejša v mestu in da je bil njen prejšnji lastnik, njegov pokojni tast Janez Igger, kar 22 let mestni sodnik. S tem je prekanjeni Korošec nehote izdal, odkod tolikšna oblast njegovi ženi. Eva Elizabeta Reichart se je mogla sodniških poslov "priučiti" z opazovanjem dolgoletnega sodnikovanja svojega očeta. Ta je bil prav tako priženjen v materino hišo, kot se je k njej priženil zdajšnji sodnik Janez Reichart, zato je na dlani, da sta imeli pri hiši in posledično tudi v mestu glavno besedo obe Iggerjevi ženski, mati in hči. Mestni svétniki so pri omenjeni vizitaciji navedli, da sodnik Reichart zelo redko vodi lju-bo justico tako, kot velewa običaj, in to iz enega samega razloga: nikoli ali zelo redko namreč sklep mestnega sveta ni sprejet brez strinjanja in

¹³⁰ Kot krstna botra je denimo žena krškega sodnika Marija Cecilija Juriša označena z nazivom "judicissa loci" (ŽU Krško, RMK 1670-1729, 14. 9. 1712).

¹³¹ Janez Reichard se je priženil v Višnjo Goro 8. septembra 1731 (Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŽA Višnja Gora, P 1713-1754). Čeprav naslednjih deset let ni postal član zunanjega in notranjega mestnega sveta, ampak samo član mestne občine, so ga v letih 1741-1747 kar sedemkrat zapored izvolili za mestnega sodnika (ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. II, sodni protokoli 1705-1752, s.p.).

¹²⁸ HHSIA, AAu, A-X-32, Conv. 3, 18. 1. 1730, 23. 2. 1730, 22. 9. 1730, 27. 11. 1730.

¹²⁹ HHSIA, AAu, A-X1-2, Conv. 1, 5. 10. 1679, 7. 10. 1679.

volje "gospe mestne sodnice" (*Frau Stattrichterin*). Da se na mestne stroške popiva in da se sodnica vmešava v mestne zadeve, so povedali in potrdili tudi člani mestne občine. Sodnik Reichart je v lastno obrambo zapisal, da je pred šestimi leti vicedom poslal v mesto barona Ruesensteina, ki je v Iggerjevi gostilni, pri njegovi gospe tašči, použil za 6 goldinarjev hrane in pijače, pa doslej on, sodnik, ni dobil povrnjenega niti krajcarja. Kajpak je šlo pri tem predvsem za taščin interes, česar Reichard ni posebej razglašal. Ženo je nato vzel v bran rekoč, da jo mora do nadaljnjega nujno klicati za pomoč pri jeziku. Meščanom, ki med seboj niso tako dobri, namreč žena tolmači njegove (nemške) besede v deželnem (slovenskem) jeziku. Pretkano je zapisal, kako je vsem znano, da celo dednim deželam sedaj vlada gospa (Marija Terezija), zato mora biti "babnica" (*das Frauenzimmer*!) dandanašnji visoko spoštovano. Sicer pa da je njegova žena sposobna ob vsakem času dajati besedo in odgovor celemu magistratu!¹³² Očitno je, da je vrli Korošec prepričal tako vicedomske uradnike kot Višnjane, saj so ga slednji isto leto in nato še dvakrat ponovno izvolili za sodnika.¹³³

Z veliko več nejevolje so žensko vladanje sprejeli dobrega pol stoletja prej v Ložu, kjer sta v letih 1686 do 1687 družno vodila mestne posle sodnik Andrej Špehek in njegova žena, katere imena nam pisci zgodovinskih virov niso sporočili. Zakonca sta someščanom dala precej drzno povod za pravi revolt, ko sta jih zavoljo domnevnih dolgov tožila pri deželnem vicedomu v Ljubljani. Ložani so pisno odgovorili, da je v resnici Špehek sam ostal veliko dolžan mestni blagajni, Špehkovka pa da je večkrat nagovarjala prejšnjega sodnika, naj po krivem priča, da je od Špehka prejel določeno vsoto, ki mu jo bo mesto zato prisiljeno izplačati. Pri Špehku in njegovi ženi naj bi someščani spoznali, da nočeta priznavati skoraj nobene oblasti prvi sodni instanci, t.j. mestnemu sodišču. Ker sta jih "po krivici obtožila ter hotela mesto uničiti in spraviti na beraško palico", se je vsa mestna občina temu glasno uprla. Vicedomu so pisno sporočili, da so Špehka odstavili s sodniškega mesta in mu odvzeli sodno palico, za čas medvladja do naslednjih volitev pa izvolili podsodnika (*Vize-richter*). Dejanje so izpeljali tako, da so šli k

Špehku po sodno palico vsi mestni svétniki in celotna občina. Toda sodnica ali rihtarica (*die Rihterin*) se ni dala kar tako ugnati. Skočila je v lase mestnemu pisarju, mu jih pri tem veliko izpulila, medtem ko je njena hči mahala s cesarsko sodno palico kot s kakšnim volovskim krepelom. Novi podsodnik, svet in občina so v poročilu vicedomu zapisali, da prej pravzaprav niso imeli sodnika, saj sta sodniške posle (*die Rihterey*) opravljala Špehkova žena in sin. Sodb in sklepov ni izrekal sodnik, ampak njegova žena, pri čemer občina meščanov ni mogla več trpeti, da bi jih zasmehovala s svinjskimi in gosjimi pastirji. Mestne skrinje, v katerih so spravljene mestni računi in pisanja, hrani pa jih vsakokratni sodnik, je zaprla v kamro in jim jih ni hotela dati. Ložani so še zapisali, da so Špehku že ob izvolitvi za sodnika vpričo vseh ljudi povedali, da ga bodo že čez mesec dni ali ob prvih kvatrah odstavili, če misli mestu vladati in soditi njegova žena. To mu je narekoval njegov lastni svak, mestni pisar pa zapisal v protokol. Svarila niso pomagala, saj naj bi prišlo v času Špehkovega sodnikovanja do popolne zmešnjave, mnogih pretepov, nepravilnosti pri pobiranju sejemске stojnine in dajatev ter do pristranskega izrekanja sodb. Ložani so posebej negodovali nad razsodbo v zvezi z nekim zakonolomom, ko je Špehkovka kar "v kuhinji" razsodila drugače kot mestno sodišče. Zaradi sodnikove odstavitve je vicedom v začetku leta 1687 poslal v Lož snežniškega gosposčinskega upravitelja v vlogi komisarja, ki naj bi Špehka spet ustoličil in mu vrnil odvzeto sodniško palico. Toda Ložani so ostali neomajani, zato je komisar obupal in se odpovedal funkciji. Meščani so ga namreč obsuli s pritožbami zoper Špehka in ženo ter kljub njegovim opozorilom glasno zatrjevali, da "raje padejo v nemilost, zapadejo kazni in izgubijo zadnje gumbe", kot da bi še naprej priznavali za sodnika tistega Špehka, ki so mu že ob izvolitvi zabičali, "naj vlada sam in naj se ne pusti vladati svoji ženi."¹³⁴ Loška "rihtarica" je bila očitno večji kamen spotike kot sama sodnikova neodločnost. Njemu so bili Ložani sčasoma pripravljeni oprostiti popustljivost in druga slaba dejanja, sicer ga po desetih letih ne bi ponovno izvolili za sodnika in to kar trikrat zapored.¹³⁵ O ženi tedaj ne slišimo ničesar več; bržčas mu ni delala nevšečnosti, ker je bila že pod rušo.

¹³² ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, lit. W I-2, 17. 6. 1744.

¹³³ ARS, Vic. a., šk. 285, I/145, lit. W I-14, 6. 7. 1744, 9. 7. 1746. - ARS, Mest. a., fasc. II, sodni protokoli 1705-1752, s.p., 24. 6. 1745, 24. 6. 1746, 24. 6. 1747.

¹³⁴ ARS, Vic. a., šk. 197, I/107, lit. L XX-1, 9. 1. 1697, 15. 1. 1687.

¹³⁵ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L I-1, 4. 6. 1697, 30. 7. 1699. - Istotam, šk. 197, I/107, lit. L XX-5, 28. 6. 1698.

Veliko bolj kruto se je v začetku 18. stoletja končala oblast in življenjska pot take smeje ženske ter še prenekatero žlahtne meščanke v Krškem. Kot poroča kakega pol stoletja pozneje krška kapucinska kronika, naj bi več deset osebam dokazali copranje in jih vrgli v ogenj, med njimi celo hčere in soproge meščanov in mestnih svetovalcev, kar je na Kranjskem edini znani primer usmritev mestnih čarovnic. Med krškimi coprnicami izstopa žena Matije Juriše, ki so jo usmrtili leta 1709 in naj bi veljala celo za duhovno voditeljico (mater spiritualis) očetov kapucinov. Ko so jo mimo kapucinskega samostana peljali na morišče, se je menda vpričo svoje ga spovednika gromko smejala. Nekaj let pozneje, okoli leta 1714, so na grmadi sežgali tudi njeno hčerko Marijo Colnarič in to v času, ko je bil njen oče Matija Juriša mestni svétnik.¹³⁶ Pomenljivo je, da usmritev žene in hčerke-čarovnice ni niti malo škodovala ugledu tega moža. Že leta 1711 je bil namreč izvoljen za mestnega sodnika in dobil prvega sina v drugem zakonu.¹³⁷ Sodne izvršitve so Krčani menda opustili samo zaradi mestnega uboštva, saj je bilo treba drago plačevati krvnega sodnika iz Ljubljane.¹³⁸ Krčankam in očitno tudi vsemu mestu so bili procesi že tako dovoljšen poduk v pozne rodove, saj so vedeli stari ljudje še konec 19. stoletja pripovedovati, v katerem stolpu so čarovnice zapirali in sežigali.¹³⁹

Še veliko bi mogli povedati o podvigih slavnih žensk in raznih pomembnih pripetljajih, ko bi vrli meščani preteklih stoletij bolj pazili na popisani papir in ne bi svojih mestnih arhivov prepustili v nadaljno obdelavo vlagi in ognju. Mar ni pisatelj zapisal, da so tudi Butalci imeli stara pisma, ki so se jim izgubila. Ko hoče dandanašnji človek izbrskati karkoli o naši purgariji, se mora podati v arhive centralnih oblasti v Ljubljani, Gradcu in na Dunaju. Pri tem je v realni nevarnosti, da ne bo našel dosti virov izpod peresa prve roke, ampak predvsem tisto, kar so o mestih

zapisali drugi. To pa ni vselej dovolj pristno in merodajno, saj smo že nekajkrat skupaj z Milčinskimi povedali, da Tepanjcem ni verjeti vsega, kar govorijo o Butalcih.

Povsem preverjeno in dokazljivo je dejstvo, da mestni očetje niso prav nič skrbno hranili pisanih pričevanj svojih predhodnikov. Toliko manj v primeru, ko takih zapisov sploh ni bilo in niso imeli na kaj paziti. Tako naj bi v Kostanjevici okoli leta 1700 nepismeni mestni sodniki svoje letne račune predlagali mestnemu svetu in občini zgolj ustno, mestnih urbarjev pa ni bilo, ker so menda pogoreli.¹⁴⁰ Ko je notranjeavstrijska vlada leta 1706 med drugim spraševala mesta o stanju njihovih arhivov, je dobila kaj skope odgovore. Metličani so v odgovoru zapisali, da nimajo nikakršnega arhiva ter da hranijo privilegije, cesarske odredbe in druga pisanja v neki skrinji, o zgodovini mesta pa da nimajo nobenih pravih podatkov, iz katerih bi lahko sestavili poročilo.¹⁴¹ Še za imenitna cesarska pisma in privilegije so mesta prenekaterokrat trdila, da so jim zgoreli v zadnjem ali predzadnjem požaru. Toliko bolj so tarnala takrat, ko se mestni očetje niso hoteli več natančno spomniti njihove vsebine ali pa so zatrjevali, da je bilo v njih kaj posebej imenitnega, česar še svoj živ dan ni nihče videl.¹⁴²

Potemtakem ni čudno, da je Ivan Vrhovec pred dobrimi sto leti zapisal o mestnem arhivu Novega mesta nelaskave besede: *„Sicer kopica papirja iz zadnjih treh stoletij ne zasluži tega imena, pa jo zaradi kratkoče vendar tako imenujem. Neredno razmetane se nahajajo v tej kopici stare in nove, važne in nevažne listine.“*¹⁴³ Do danes se je iz predrazsvetljenskih časov tega mesta ohranil le sveženj raztresenih dokumen-

¹³⁶ Kapucinski samostan v Krškem, *Archivum loci ppff. capucinatorum Gurgfeldi erectum anno Domini MDCCCLVII, vložek pred str. 39: Relatio de Sagis, ob quas Gurgfeldensi civitati opprobrium natum fuit. - Prim. Ivan Lapajne, Krško in Krčani. Krško 1894, str. str. 38-40.*

¹³⁷ Župnijski urad Krško, RMK Krško 1670-1729: 16. 6. 1711 se omenja kot krstni boter "D.(ominus) Matthaeus Jerrischa judex loci", 23. 7. 1711 pa je bil krščen Janez Jakob Juriša, sin "D(omi)ni Mathai Jurrischa judicis hulus et Caeciliae."

¹³⁸ Ivan Lapajne, *Krško in Krčani. Krško 1894, str. 38-39.*

¹³⁹ *Istotam, str. 35.*

¹⁴⁰ ARS, Vic. a., šk. 185, I/104, lit. L II-7, 12. 3. 1703

¹⁴¹ ARS, Vic. a., šk. 233, I/124, lit. M XXXIII-10, 8. 1. 1715.

¹⁴² Črnomaljšci so se denimo okoli leta 1715 izgovarjali, da so njihovi pisani dokumenti, razen nekaj potrditev privilegijev, zgoreli v treh požarih, da pa je bila njihova vsebina enaka vsebini metliških prvilgijev (ARS, Vic. a., šk. 279, I/142, lit. T II-4, s.d., Berichts Copia der Stadt Tschernembl wegen des Politici etc.). - Višnjiški čevljarji in usnarji so leta 1748 prosili državno oblast za potrditev svojih celovskih artiklov in navažali, da so jim stare cesarske svoboščine zgorele skupaj s celovsko skrinjo v požaru pred približno šestdesetimi leti (AS, RK, fasc. XIX, šk. 50, L No. 1, 12. 10. 1748). Omenjeni požar bi bilo torej postavljati v čas okoli leta 1688, ki je sicer dobro dokumentiran z viri, a o požaru v njih ni niti besede. Višnjiški mojstri so si ga tako kot tudi domnevne cesarske prvilgije preprosto izmislili, kar tisti čas ni bil redek primer.

tov,¹⁴⁴ a je treba povedati, da je to več kot iz arhivov katerega koli drugega spodnjekrankskega mesta razen - Višnje Gore. V tem malem in dostiokrat po krivici zasmehovanem mestu so namreč od časov njegove ustanovitve skrbno hranili premnoge listine, račune in dopise, jih večkrat urejali in vpisovali v arhivske sezname. Tako se more višenjski arhiv primerjati na Slovenskem le z mestnim arhivom Ljubljane, saj hrani bogato gradivo, od cesarskih privilegijev do na videz nepomembnih zapisov vsakdanjega življenja.¹⁴⁵

Toda, ko je bilo mestne avtonomije konec, sta ohranitvi omenjenih višenjskih dragocenosti botrovali le božja previdnost in razsodnost dveh mož, saj bi bil arhiv dvakrat skoraj uničen. Zgodbo bomo vseeno povedali, čeprav je bila objavljena in sodi že v 20. stoletje, točneje v njegovo najbolj krvavo desetletje. Najprej je med nemškimi bombardiranjem Višnje Gore septembra 1943 zračni pritisk odnesel višenjski arhiv iz občinske stavbe na vrt. Tedanji občinski tajnik Jožef Pajk (potomec Jurčičevega Pajka) ga je pobral in zložil na kup v obokanem pritličju mestne hiše. Tam ga je leta 1946 videl Sergij Vilfan in o tem obvestil sodelavca tedanjega zbirnega centra. Ker se ni nič premaknilo, je šel pozneje s pooblastilom in sodelovanjem Državnega arhiva Slovenije sam iskat arhiv v Višnjo Goro. Nova oblast ni vedela o njem ničesar, na mestu, kamor je arhiv po bombardiranju spravil prejšnji tajnik, pa je bilo videti samo kup premoga. Za vsak primer so začeli premog odmetavati in pod njim so se srečno začeli pojavljati ostanki višenjskega arhiva, ki bi tisto zimo s premogom vred romal v peč.¹⁴⁶ Drugače kot v Višnji Gori, kjer so večji del arhiva zadnji hip uspeli rešiti, se je zgodilo z mestnim arhivom Novega mesta. Že v 17. stoletju so se Novomeščani izgovarjali na pomanjkanje prostora v rotovžu, zato je moral registraturo hraniti mestni pisar pri sebi doma, pri njegovi pičli plači pa ni mogoče zahtevati, da bi jo vzdrževal v potrebnem redu. V drugi polovici 19. stoletja so stare listine hranili pod streho rotovža, a

je ravno najstarejše pokuril neki uradnik, ki je tam stanoval in ni našel primernejše kurjave.¹⁴⁷ Kaj vse je skrivalo uničeno pristno gradivo o purgarskem življenju tega in drugih mest, tako ne bomo nikoli izvedeli.

Za konec nam preostane, da spregovorimo še nekaj besed o butalski in nasploh o purgarski pameti preteklih obdobij. Skoraj milo se more storiti bralcu, ki ni povsem brez sočutja in ki prebira, kako so se Butalci sprli s pametjo, kako jim jo je venomer primanjkovalo ali da sploh niso imeli prave. Če ne podvomimo preveč v ljudsko reklo, da več glav več ve, bo pač držalo, da še več glav ve o stvareh toliko več in bolje. A tako kot Butale so bila naša mesta vendar majhna, v njih malo hiš in prebivalcev, zato jih ni moč obsojati, da jim je pameti kdaj manjkalo. Pri tem kajpak mislimo na tisto kvalificirano, verificirano človeško pamet, opismenjeno, večšo obračati domačega in tuje jezike ter dovtetno za tehnične iznajdbe vseh vrst. Kjer je bilo na kupu že tako malo ljudi in ni šlo ravno za kakšno cerkveno sinodo ali občni zbor dunajskih in padovanskih univerzitetnikov, tovrstne pameti razumljivo ni moglo biti na pretek. Milčinski je sicer mislil na neko drugo, tako imenovano zdravo pamet, a tisto je vselej težje meriti kot ono, ki so jo premogli naši purgarji zapisano na diplomah o šolskem in cehovskem znanju. Butalec Nace štemljasti jo je imel na papirju, saj je prinesel v rodno mesto, *“na veliki poli pismo in pečat, da se je resnično tri leta učil kovaštva.”* Taka šolska pamet ali učenost mu je doma veliko obetala, še posebej, ker nikjer ne beremo, da bi Butale premogle lastno šolo.

Kar nekaj simbolike je v pisateljevih besedah o butalskem kupovanju pameti na tujem. Purgarski sinovi iz tega ali onega našega malega mesta so morali namreč hoditi po šolsko pamet drugam. Precej jih srečamo v univerzitetnih matrikah, med duhovniki, v jezuitski šoli v Ljubljani in pozneje, od srede 18. stoletja v novoustanovljeni frančiškanski gimnaziji v Novem mestu.¹⁴⁸

¹⁴³ Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. IV.*

¹⁴⁴ Po seznamu gradiva fonda Mestna občina Novo mesto (Zgodovinski arhivi Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto) so do leta 1795 ohranjeni samo fragmenti, skupno 136 arhivskih enot, od tega le 14, ki zadevajo čas pred letom 1750 (od 1621).

¹⁴⁵ ARS, Mest. a. Višnja Gora (1478-1943), 17 fasciklov, 29 knjig, 3,5 tekočih metrov.

¹⁴⁶ Irena Vilfan-Bruckmüller, *Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju. Ob petstoletnici mesta. Kronika 26 (1978), št. 3, str. 155.*

¹⁴⁷ Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. V.*

¹⁴⁸ Prim. Anton Ožinger, *Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku (1365-1518). Kronika 23 (1975), str. 149-153.* - Prim. Janez Janžekovič, *Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju. Kronika 25 (1977), str. 167-177.* - Prim. Jože Ciperle, *Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija. Ljubljana 1992, str. 157-179.* - Prim. *250 let gimnazije Novo mesto 1746-1996. Novo mesto 1996.*

Tudi med obrtnimi vajenci jih ni bilo malo, ki so se podali v uk veliko dlje kot omenjeni Nace; ta se je učil za kovača pri uju, samo tri ure hoda od Butal, ne da bi se tam kaj posebej navzel kovaških veščin in pameti. Tudi zaradi takih spodrsrljajev rojakov iz domačega mesta so v Butalah premišljevali, kako priti do univerzalne pameti in je kupiti in uvoziti toliko, da bodo lahko mirno porekli: "*Potem bomo v Butalah brez napake.*" - "*Pa je nanese in so praviti slišali o tujem mestu, da imajo pod mostom deveto šolo, v tem mestu da je toliko pameti, da jo kar v sodih prodajajo kakor kislo zelje.*"

Ni odveč, če se na tem mestu lotimo opravila literarnega zgodovinarja in ugotovimo, da je dobil Milčinski navdih za "*deveto šolo pod mostom*" pri Cankarjevi enajsti šoli. Toda ta nikakor ni bila samo literarna fikcija največjega slovenskega prozaista, ampak vsaj stoletje in pol starejši kranjski dovtip. Poleg desetih ljubljanskih šol oziroma letnikov je globoko v predrazsvetljenški čas segala tudi enajsta šola na Vrhniki. Za njene absolvente so šteli neuke, domišljave, napol šolane in z drugimi žavbami namazane rojake. Zanje je zato kmalu slišal Janez Reichart, ki se je s Koroškega priženil v Višnjo Goro ter postal tamkajšnji mestni sodnik. Hkrati je opravljal še službo mestnega pisarja, s čimer se Višnjani niso hoteli strinjati. Med vicedomsko vizitacijo leta 1744 so potožili, da sodnik tako kar sam ratificira svoje račune, zato so računi za zadnja tri leta povsem neurejeni. Reichart jih je v pisnem odgovoru gladko zavrnil: "*Tega, da sme gospod pisar konec leta od mene zahtevati letni račun, se je gotovo naučil v enajsti šoli na Vrhniki!*"¹⁴⁹

Če štejemo vrednost šol od prve navzgor, je vrhniška enajsta šola pomenila že visokošolsko stopnjo, kakršne na Kranjskem ni premogla niti Ljubljana, kaj šele drugi obzidani kraji, ki so se ponašali z naslovom mesta. Novo mesto je denimo edino dobilo tako imenovanih šest šol ali šestrazredno gimnazijo, pa še to poznega leta 1746.¹⁵⁰ V drugih mestih je že izza srednjega veka sicer bolj ali manj stalno obstajala neke vrste nižja šola,¹⁵¹ toda le v dolenski metropoli No-

vem mestu beremo malo pred uvedbo gimnazije, da je kapiteljska šola premogla dva do tri razrede, a samo eno učno moč.¹⁵² Mestni učitelj ali šolmošter (*Schulmeister*) je bil tudi povsod drugod en sam, slabo plačan, odvisen tako od mesta kot od župnika in za lažje preživljanje obtežen še z drugo kulturniško dejavnostjo, predvsem z orglarsko in mežnarsko službo. V Višnji Gori je vsakokratni učitelj desetletja prepeval pri telovski procesiji in bil skupaj z duhovniki deležen pogostitve pri mestnem sodniku. Po potrebi je za mesto opravil tudi kakšno pisarniško opravilo.¹⁵³ Pomenljivo je, zakaj nikoli ne beremo, da bi se kak učitelj posebej okoristil s purgarskimi in drugimi šolninami. Prav nasprotno, po smrti višenjskega župnika Jerneja Montana leta 1581 sta učitelj in duhovni pomočnik padla v pravo gmotno krizo, ko jima je župnikova gospodinja Evfemija v nasprotju s starim običajem odrekla hrano.¹⁵⁴

Ne da bi hoteli parafrazirati marksistično gledanje na duhovno nadstavbo kot posledico materialne podstat, moramo ob uboštvi kranjskih mestec resnično ugotoviti nezavidljivo stanje duha in izobrazbe. Če izvzamemo mestnega pisarja in učitelja, praviloma župnikovega uslužbenca, so mesteca le tu in tam premogla kakega šolanega laika. Še največ jih je bilo seveda v Novem mestu, kjer so sredi 18. stoletja našli tri zdravnike, dva lekarnarja in doktorja prava, ob teh pa specializirane obrtnike, kakršnih ni premogla vsa Dolenjska do Ljubljane: po dva kavarinarja in pivovarja ter po enega glavničarja, roka- vičarja, lasuljarja, kordovanarja, puškarja, milarja in knjižgoveza.¹⁵⁵ Tem mojstrom sicer ni mogoče pripisati posebne izobrazbe, a kaj ko je v deželi slepcev enooki lahko tudi kralj. Dosti drugače ni bilo konec 16. stoletja, ko so Novomeščani nekoliko tendenciozno branili izvolitev protestanta za mestnega sodnika, češ da je trgovec,

1987, str. 185), v Novem mestu 1400 (France Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. Acta ecclesiastica Sloveniae 17, Ljubljana 1995, str. 58-59), v Krškem pa je leta 1480 omenjeno šolsko poslopje (Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500). Ljubljana 1975, str. 301).

¹⁵² Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. - 1747. 5. del: Cerkvene zadeve Lit. M-R. Ljubljana 1995, str. 337, 339, 367. - Prim. Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. 237.

¹⁵³ Konrad Črnologar, Aus dem Weichselburger Archive. MMVK X (1897), str. 67-74.

¹⁵⁴ Istotam, str. 91 in 93.

¹⁵⁵ ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 242, No. 18, 20. 7. 1752.

¹⁴⁹ ARS, Vic. a., šk. 284, I/145, lit. W 1-2, 17. 6. 1744. "Das der Herr Schrüftenställer von mir vor Ausgang des Jahres die Raitlung verlangt, muß selber soliches in der 11. Schuell zu Oberlaybach erlehrt haben."

¹⁵⁰ Prim. Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. 244 sl.

¹⁵¹ V Kostanjevici srečamo prvega učitelja leta 1336 (Jože Mlinarič, Kostanjeviška opatija. Kostanjevica na Krki

vešč pisanja in branja ter občejanja z ljudmi višjega ali nižjega stanu. Katoličani, ki bi bili sposobni za sodnika, so bili prerevni, nekateri pa tudi niso znali brati in pisati. Kot posebej pomembno so Novomeščani navedli dejstvo, da se zna izvoljeni protestant pomeniti s cesarskimi visokimi oficirji, kar je bilo še posebej uporabno, ker je tisto leto (1593) izbruhnila t.i. dolga vojna s Turki.¹⁵⁶ Isto leto, osem dni po bitki pri Sisku, so tudi Črnomaljši za sodnika izvolili protestanta in se zagovarjali pred vicedomom, češ da med meščani ni nikogar, ki bi obvladal nemščino. Pa vendar kranjski vicedom sodnika ni hotel potrditi, ampak je v Gradec poslano poročilo utemeljilo, češ da je neki nemščine nevešči mož več let opravljal sodniško službo celo v Ljubljani.¹⁵⁷ Neznanje nemškega jezika je pomenilo toliko kot biti nepismen, kar pa so vrli meščani svojim sodniškim kandidatom radi spregledali še sto in več let pozneje. Ko je denimo leta 1684 mestna občina v Višnji Gori izvolila za sodnika Jurija Šinkovca, so svéniki prosili vicedoma, da bi smeli volitve ponoviti, ker novi sodnik ne obvlada nemščine. Slednje zanje ni bilo tako huda reč kot to, da je bil Šinkovec izvoljen proti volji mestnega sveta, zato se vicedom tudi ni dal ugnati in je preprostega moža v novi funkciji gladko potrdil to in še naslednje leto.¹⁵⁸

Neizobražen in uradnega jezika nevešč sodnik ni bil kamen spotike, če je mestece le premoglo dovolj podkovanega pisarja. V majhnih mestih je bil ta nemalokrat posestnik vse purgarske učenosti. Za Kostanjevico so vicedomski komisariji leta 1691 naravnost zapisali: "*Znano je, da zna v tem mestu brati in pisati samo mestni pisar, od katerega je toliko bolj odvisno dobro upravljanje mesta.*"¹⁵⁹ Ko je sodnik Martin Mulc leta 1704 odstavljal pisarja Maksa Ignaca Kalina, se je ta pritoževal, da je kar dvajset let vestno opravljal pisarsko službo, medtem ko ima branja in pisanja nezmožni sodnik na vesti veliko zlorab, ki vodijo mesto v vse večje dolgove in škodo. Sodnik je postavil za novega mestnega pisarja človeka, ki je bil obenem dvorni sodnik kostanjeviškega samostana - najhujšega nas-

protnika mestne avtonomije, in je kot tak branil nasilna dejanja samostanskih podložnikov.¹⁶⁰

V malo večjih in gospodarsko trdnejših mestih je bilo v skladu s pričakovanji kajpak nekaj več za silo izobraženih meščanov. Medtem ko je v najmanjši Kostanjevici v začetku 18. stoletja obvladal umetnost pisanja samo mestni pisar, je premogel Črnomelj v istem času dva pismena človeka - sodnika Miklavža Maliča in pisarja Miklavža Lavrenčiča,¹⁶¹ Metlika pa vsaj tri. Metličani so namreč zapisali, da je nezmožen branja in pisanja celoten mestni svet skupaj z občino, izvemši sodnika in nekaj (!) drugih mož,¹⁶² kar je vsekakor več kot dva. Iz Višnje Gore pa so v istem času poročali, da je od 18 članov notranjega in zunanjega mestnega sveta pismen samo sodnik Janez Igger.¹⁶³

Pri tem dolenjskih purgarjev ne gre podcenjevati. Kot rečeno, jih ni bilo malo, ki jih srečamo med učenimi glavami, a drugod, ne v domačem mestecu. Svojevrsten odliv možganov je bil tako ali tako vedno značilnost našega narodnega prostora, svoje pa je dodatno opravila vsa brezperspektivnost, ki je šolanega domačina čakala v zakotnih mestecih. Bo že držalo, da se prenekateri ni vrnil tudi zaradi spoznanja, da nihče ne more biti (uspešen) prerok v svojem kraju. Slednje je na lastni koži občutil Butalec Nace štremljasti, ki se je na tujem tako nerodno izučil za kovača, da je "*skoval volka*" in so mu Butalci zato na vrat na nos zaprli kovačnico. Veliko uspešnejši je bil Ložan Janez Kristof Hlapše, sin tamkajšnjega mitničarja, ki se je vrnil domov in postal ponos vsega mesta. Ko je leta 1667 na mestu mitničarja zamenjal svojega pokojnega očeta Pavla, je mitninski nadurad v Ljubljani utemeljil njegovo nastavitve, češ da je hodil v "*nemške, latinske in laške šole.*"¹⁶⁴ Nekaj laških šol je prav tako okusil Janez Leopold Hlapše, po vsej verjetnosti mitničarjev brat. Ta je znal svoje umetnosti ob primernem času tudi pokazati. Ko so imeli leta 1687 v Ložu prej opisane nevšečnosti s sodnikovo ženo, je Hlapše k poročilu deželnemu vicedomu kar v italijanščini pripisal, da je bil "*sam kot meščan tega mesta navzoč pri komediji (!)*", in se pomenljivo podpisal kot "*Gian Leopoldo Clapshe*".¹⁶⁵

¹⁵⁶ ARS, Vic. a., šk. 257, I/133, lit. R III-1, 11. 10. 1593. - Prim. Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891*, str. 73.

¹⁵⁷ ARS, Vic. a., šk. 279, I/142, lit. T II-1, 12. 7. 1593, 26. 7. 1593.

¹⁵⁸ ARS, Vic. a., šk. 285, I/145, lit. W I-14, 29. 8. 1684, 13. 8. 1685.

¹⁵⁹ ARS, Vic. a., šk. 184, I/104, lit. L II-1, s.d. (Haupt Punct, 1691).

¹⁶⁰ ARS, Vic. a., šk. 185, I/104, lit. L II-9, 10. 6. 1704.

¹⁶¹ ARS, Vic. a., šk. 279, I/142, lit. T II-4, s.d. (1714).

¹⁶² ARS, Vic. a., šk. 233, I/124, lit. M XXXIII-12, 8. 1. 1715

¹⁶³ ARS, Vic. a., šk. 285, I/145, lit. W I-15, 10. 9. 1714.

¹⁶⁴ SILA, I.Ö. HK-Akten, 1667-II-10.

¹⁶⁵ ARS, Vic. a., šk. 197, I/107, lit. L XX-1, 9. 1. 1687.

*Butalci uvozijo pamet iz tujega mesta
(ilustracija Franceta Podrekarja)*

Šolati purgarskega sina v tujem mestu katerekoli obrti ali umetelnosti je bilo kajpak povezano s stroški, zato si tolikšnega razkošja ni mogel privoščiti prav vsakdo. Višnjani so imeli pri tem lepo prednost, ki jim jo je zagotovil njihov visoko povzpeli rojak Nikolaj Čandik, svetnik nadvojvode Ferdinanda. Iz njegovih sredstev je bil leta 1613 ustanovljen alumnat za vzdrževanje višenjskih gojencev v jezuitski šoli v Ljubljani. Gojence je vsakokrat predlagalo mesto Višnja Gora, a se je konec stoletja že dogajalo, da je denar sicer bil na voljo, ni pa bilo dovolj domačih fantov, ki bi hoteli drgniti šolske klopi. Toda Višnjani nikakor niso dovolili, da bi jezuiti vzeli v šolo koga drugega, zato se je med mestom in jezuitskim seminarjem vnel sodni spor. Posledica je bila kaj neugodna - alumnat so leta 1710 z najvišjega mesta razpustili, češ da že tako vrsto let ni bil zaseden,¹⁶⁶ s čimer so Višnjani zapravili lepo priložnost, kako pošiljati svoje otroke v Ljubljano po ceneno pamet.

Bili pa so očetje, ki so daleč od doma "zastonj" izšolali tudi več sinov. Višnjan Janez Krstnik Kastelic je imel na Dunaju sina-duhovnika z imenom Gregor. Ta je vzel k sebi še mlajše brate Franca, Elijo in Jurija, jim plačal potovanje, Eliji tudi uk pri dunajskem usnjarskem ceahu, vse tri več let vzdrževal z vsem potrebnim in tudi četrtemu bratu Matiji plačal pot na Dunaj ter ga nekaj časa gostil v cesarskem mestu. Ko mu oče na koncu kljub obljubam ni hotel ničesar plačati za izkazano dobroto do bratov, ga je Gregor tožil pri višenjskem mestnem sodišču za 130 goldinarjev nemške veljave. Oče se je branil, češ da je mlajše sinove poslal na Dunaj na Gregorjevo izrecno prošnjo, ne da bi temu obljubil kakršnokoli plačilo. Temu vprid so razsodili tudi mestni svéniki: Gregor naj dokaže, da mu je oče res obljubil povrniti kak denar.¹⁶⁷ Zadeva seveda ni potrebovala drugega epiloga, le Gregor se ni nikoli več vrnil v nehvaležno rodno mesto. Drugače so storili bratje, ki jih je Višnja Gora sprejela, kot se spodobi za rojake, izobražene in razgledane po daljnem svetu: vsi so postali žlahtni meščani, Elija sodni upravitelj, Franc in Jurij pa mestna komornika in sodnika.¹⁶⁸

Bolj slaba naložba za domače mesto je bil Franc Plut, sin novomeškega mestnega svetnika Martina Pluta, ki se je v svetu učil vojaških veščin. Očetu in mačehi je zaradi slabega ravnanja pobegnil v svet in se leta 1735 po 17 letih nenadoma vrnil iz tujih dežel. Večino časa naj bi bil preživel v Španiji, vendar so se Novomeščani močno čudili, kako je v onih vojnih časih uspel priti tako daleč brez vsake potne listine. V domačem mestu je nemudoma zahteval, naj mu mestno sodišče dodeli dediščino po starših. Ker z deležem ni bil zadovoljen, je nekega jutra s svojim španskim trskovcem (*spanischen Rohr*) napadel in ranil mestnega pisarja v glavo, se nato tri dni skrival pri frančiškanih in jo spet pobrisal iz mesta. Mestni svet je v poročailu deželnemu vicedomu izrazil bojazen, da bi se ubegli vrnil zahtevati dediščino skupaj s četo vojakov, kot je bil grozil sodniku.¹⁶⁹ Nič ne vemo, da bi grožnja

¹⁶⁷ ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. II, sodni protokol 1683-1710, 29. 10. 1703.

¹⁶⁸ Vsi štirje so si v Višnji Gori ustvarili družine (Nadškofjski arhiv Ljubljana, ŽA Višnja Gora, R 1691-1716, R 1718-1733, R 1734-1753). Elijo Kastelica so leta 1740 izvolili za sodnega upravitelja, Franc je bil eden od dveh komornikov v letih 1714-1716 in sodnik od 1721 do 1724, Jurij pa komornik med 1724 in 1729 ter sodnik v letih 1735-1738 (ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. II, sodni protokoli 1705-1752, s.p.).

¹⁶⁹ ARS, Vtc. a., šk. 257, I/134, lit. R III-6, 9. 4. 1736.

¹⁶⁶ ARS, Zbirka rokopisov, II 69r, Liber archiv collegii Labacensis S.I., str. 578-580. - Za podatke se toplo zahvaljujem zgodovinarju Janezu Mlinarju. - O sodnem sporu v zvezi s prezentacijo gojencev govorijo tudi sodni protokoli mesta Višnja Gora (ARS, Mest. a. Višnja Gora, fasc. II, sodni protokoli 1705-1752, 9. 10. 1709, 14. 11. 1709, 13. 8. 1710).

kdaj res izpolnil in se vrnil, vsaj ne za dlje časa, saj Novo mesto za njegove priučene vojaške večšine ni bilo posebej dovzetno.

Tako kot so se dolenski in notranjski mestni sinovi šolali in delovali drugod, so v njihovih rodni mestih iskali zaslužka in sreče "učeni možje" od drugod. Resda so bili med njimi skoraj sami obrtni pomočniki in mojstri s cehovskimi izkazi, a tudi ti so bili nosilci znanja, v obravnavanem okolju neprimerno uporabnejšega, kot je bilo vse filozofsko razlaganje pisma. Česa se je moglo mesto bolj veseliti kot naselitve sposobnega mojstra, saj so meščani venomer tarnali, kako je vsa obrt propadla in kako noben obrtnik noče ostati pri njih?¹⁷⁰ A po drugi strani so se takih učenih glav neredko branili, češ da še za domače rokodelce ni dovolj dela in kruha. Novomeški krojači, ki jih je bilo leta 1706 v mestu samo šest, so leta 1711 dosegli pri cesarju zgoranje število osmih mojstrov,¹⁷¹ nato pa leta 1759 prosili za omejitev na samo šest.¹⁷² Leta 1754 so znižanje mojstrov na deset izprosili tudi novomeški krznarji,¹⁷³ medtem ko je na novo podeljeni privilegij za tkalski ceh leta 1760 predvidel postopno znižanje števila tkalcev na dvanajst.¹⁷⁴ Mestni svet je priseljenemu obrtniku ali domačemu meščanskemu sinu sicer lahko podelil meščanske pravice, ni pa mu dovolil opravljanja obrti, dokler se ni izpraznilo kako mesto v cehu.

Nazoren primer uveljavljanja takega nepisane "numerus clausus" so trije pasarji v Novem mestu leta 1732. Prvi, mojster Jernej Staub, se je v mesto priselil približno četrto stoletja prej in nato tako obubožal, da je ob smrti zapustil samo dolgove in vdovo s kopico otrok, njega pa je moralo mesto zadnja leta vzdrževati s špitalsko miloščino za revne meščane. Po njegovi smrti se je iz tuje dežele priselil pasar Jakob Perger, ki se je bil voljan poročiti in naseliti v mestu le ob pogoj, da ne bodo sprejeli drugega pasarja, dokler bo on opravljal obrt. Ko se je hotel leta 1732 priseliti v Novo mesto še pasar Martin Purger, se ga je mestni svet na vse načine otepal. Mojster Perger je celo oznanil, da raje proda prišleku Purgerju svojo hišo in se z družino odseli v Zagreb, kot da bi moral zaradi konkurence postati

berač. Končno je popustil mestni svet, očitno ob spoznanju, da ne gre zavrniti učenega rokodelskega mojstra, zato je poročal deželnemu vice-domu, "da bo imelo Novo mesto pač dva pasarja in dva berača."¹⁷⁵

Kakorkoli, Milčinski je uvoz pameti opisal posrečeno in nadvse simbolično. V sodu kupljena miš, imenovana pamet, je brž smuknila v županovo hišo in Butalci so ji še pritrjevali, rekoč: "Tjakaj spada!" Pametni in spretni mož je namreč resnično zlahka postal meščan in mestni sodnik, četudi ni bil domačin. In če je imel priseljeni rokodellec, učitelj ali pisar še obilno lačno potomstvo tako kot tista mišja pamet, ki je dobila potem v Butalah mlade, je bilo pameti v mestih več kot dovolj.

Zusammenfassung

"Butale ist ein Dorf, wird aber Stadt genannt"

Das "Schildbürgertum" der Unterkrainer "Spießbürger" in der Zeit vor der Aufklärung

Eine ähnliche Rolle wie die deutschen "Schildbürger" spielen in der slowenischen humoristisch-volkstümlichen Literatur die Butalci von Fran Milčinski, jene mit dem gesunden Menschenverstand zerstrittenen Bewohner des imaginären "Dorfes Butale, das Stadt genannt wird". Mit ihrer Berühmtheit können sich andere humoristische Erzählungen von slowenischen Städten und Märkten keinesfalls messen, obwohl es an solchen Erzählungen nicht mangelt, die die Bürger kleiner und wenig bedeutender bürgerlicher Orte wie es Butale sind, beschreiben. Zum Ortsnamen Butale ist anzumerken, daß es in Unterkrain einen Weiler mit diesem Namen gibt, der Jahrhunderte aus einem Bauernhof und heute aus ganzen zwei Häusern besteht. Auch der Nachname Butalec oder Butalic ist in der Vergangenheit sowohl in der Nähe des erwähnten Ortes Butale als auch anderswo in Krain belegt. Das letzte Mal finden wir den Namen im 17. Jahrhundert, heute ist er in Slowenien ausgestorben. Interessant ist, daß mancherorts der ähnliche Nachname Butála verbreitet ist, so auch jahrhundertlang in der Nähe von Lož/Laaß in Innerkrain, der Geburtsstadt des literarischen Vaters der Butalci. Gerade Lož und der Nachbarmarkt Cerknica

¹⁷⁰ Npr. v *Krškem* (ARS, Vic. a., šk. 171, I/97a, lit. G VIII-8, 13. 4. 1686).

¹⁷¹ ARS, Vic. a., šk. 291, I/149, 20. 2. 1706. - ARS, RK, fasc. XIX, šk. 52, S No. 23, 1. 7. 1758.

¹⁷² ARS, RK, fasc. XIX, šk. 52, S No. 23, 9. 8. 1759.

¹⁷³ ARS, RK, fasc. XIX, šk. 50, K No. 3, 18. 4. 1754.

¹⁷⁴ ARS, RK, fasc. XIX, šk. 53, W No. 3, 20. 9. 1760.

¹⁷⁵ ARS, Vic. a., šk. 257, I/133, III-4, S. 8. 1732.

werden heute am häufigsten mit dem imaginären Butale gleichgesetzt.

Der Autor des Beitrags über die "Unterkraimer Spießbürger" vergleicht, teilweise ironisch, die Geschichten über Butale und die städtischen Attribute des Dorfes Butale mit den historischen Tatsachen und Ereignissen aus acht Städtchen des südlichen, ärmeren Teiles Krains - d.h. Unterkraims und Innerkraims - in der Zeit vor der Aufklärung. Außer bei Novo mesto/Rudolfswerth handelt es sich dabei um Zwergstädte, von denen die Hälfte erst in den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts das Stadtrecht bekam, und zwar vor allem wegen der drohenden Türkengefahr. Angesichts ihrer Kleinheit, Armut und richtiggehenden Verelendung nach dem 16. Jahrhundert ist der Humor auf Kosten dieser Städte eher beißend, so manches Mal ein gewöhnliches Verhöhnern. Den Nachbarn gingen die Überheblichkeit und Aufgeblasenheit der Städter auf die Nerven, andererseits aber erschien so Manches, das heute Lachen hervorruft, den Menschen jener Zeit keineswegs lustig. Die sieben Unterkraimer und die einzige Innerkraimer Stadt sind ein ausgeprägtes Beispiel für dicht gestreute kleine und ärmliche Stadtsiedlungen. Ansonsten war der "schildbürgerliche" Scharfsinn ihrer Bewohner sicherlich weder größer noch kleiner als bei den Städtern vergleichbarer Städte andernorts.

Im gesamten Beitrag werden Zitate und Lehren aus dem Buch über die Butalci eingeflochten. Sie sollen nicht nur die ausdrücklich beschriebene Tatsache "beweisen", daß Butale eine Stadt ist, sondern auch ihre Bestätigung an einzelnen Beispielen der acht behandelten Städtchen finden. Die Behauptung Milčinskis: "Butale ist ein Dorf, wird aber Stadt genannt", ähnelt den Versicherungen manch eines Stadtvorstehers, daß ihr Städtchen mehr einem Dorf gleicht, insbesondere weil in der Stadtmauer so viele Löcher sind, daß man gänzlich ungehindert in die Stadt gelangen kann. Eines der charakteristischen Merkmale unserer Städte kann mit folgendem Satz beschrieben werden: in Butale "stehen Hütten, die Häuser genannt werden, zwei oder drei Häuser haben Stockwerke, diese Häuser werden Schlösser genannt." Die Aufzeichnungen des Häuserfonds aus der Mitte des 18. Jahrhunderts zeigen, daß in der Gottschee kein einziges Haus über Stockwerke verfügte. Aber auch anderswo waren solche Häuser eine verschwindende Minder-

heit. Die Anmerkung des Schriftstellers Milčinski, daß "zur Zeit des Bürgermeisters Laudon Štiman Butale bereits dreißig Hütten zählte", ist nicht weit von der Wirklichkeit entfernt, wenn wir bedenken, daß in unseren Städtchen meist nur Häuschen und Keuschen standen. In der Mitte des 18. Jahrhunderts zählten die Städte zwischen 50 und 250 Häuser (so das Kreiszentrum Novo mesto/Rudolfswerth), wobei die Hälfte der Städte weniger als hundert Häuser hatte und nur drei Städte etwas mehr. Aber die Größe ist nicht wirklich wichtig - solange die Städte nur ihr eigenes Wappen hatten, wie man es sich eines Tages auch in Butale zugelegt hatte.

Die leere Gemeindekasse in Butale ähnelt den immer leeren, von zu hohen Landanlagen belasteten Stadtkassen. Zu Beginn der Herrschaft Maria Theresias hatten die Städte fast unglaubliche Steuerausstände, die vom Land durch Exekutionen im Form von Soldateneinquartierungen "gelöst" wurden. In den solcherart verarmten Städten konnte man sich oft nicht mehr als einen ständigen Angestellten leisten. Dieser erledigte, ähnlich dem literarischen Polizisten in Butale, alle notwendigen Angelegenheiten der Stadt und trug deshalb gewöhnlich die universale Bezeichnung Stadtknecht. Ein besonderes Kapitel der Stadtgeschichte waren die Jahr- und Wochenmärkte, auf denen ein solcher "Stadtpolizist" patrouillierte und die städtischen Gewerbeamter sorgsam darauf achteten, daß ihnen niemand zu große Konkurrenz machte. Solche Fremde wurden so gleich als Pfuscher bezeichnet und beim Stadtgericht angezeigt.

Die absolute Macht in der Stadt hatte in der Vergangenheit eine kleine Gruppe vom bürgerlichen Auserwählten. Sie bildeten den inneren und äußeren Stadtrat und gestatteten jedes Jahr gnädig, daß eine etwas größere Bürgergemeinde einen Stadtrichter aus zwei oder dreien, natürlich vom Stadtrat vorgeschlagenen Räten wählte. Streitereien, Schlägereien und bedeutungsvoll Aufstände genannte Unruhen waren so an der Tagesordnung. Nur in Butale verliefen die Bürgermeisterwahlen eleganter, wurden sie doch angeblich von einer Laus entschieden, die dem richtigen Kandidaten in den Bart kroch. Der Schriftsteller Milčinski erinnerte sich mit dieser Stadtlaus vielleicht der Spötteleien auf Kosten der Städter von Višnja Gora/Weichselburg, die sich angeblich eine berühmte, in

Ketten gelegte Stadtschnecke hielten. Darüber schrieb bereits der erste slowenische Romanzier Josip Jurčič, der außerdem wegen seiner Humoreske *Kozlovska sodba v Višnji gori* [Die Verurteilung des Ziegenbocks in Weichselburg] bekannt ist, in dem einem verurteilten Ziegenbock vom Stadtgericht böse mitgespielt wird. In den historischen Quellen der behandelten Städte geben das städtische Gerichtswesen und die Strafpolitik nicht wenig Stoff zum Nachdenken und zur Erheiterung. So wurde zum Beispiel im selben Ort Višnja Gora/Weichselburg im Jahr 1697 zusammen mit einem wegen Sodomie verurteilten Jüngling und der betreffenden Kuh auch ein Kalb am Scheiterhaufen verbrannt, da es bei der Kuh Milch getrunken habe.

Der Autor der Butalci zeigte jedenfalls sein Gefühl für die Historie, als er die Stammbäume der Butalci gar vom biblischen Adam herleitete und in seinen Geschichten in die Zeit der Türkeneinfälle und der "falschen Religion" griff. Wir kennen zwar wenige konkrete Heldentaten unserer Städter, dafür aber ist ihre große Angst vor den Türken, die in Furcht vor jedweder Armee umschlug, umso bekannter. In Kostanjevica/Landstraß und Novo mesto/Rudolfswerth verschloß man im Jahre 1615 einfach das Stadttor vor den Richtung Laibach marschierenden magyarischen Soldaten und lies sie die ganze Nacht am Feld frieren. Besonders ungern nahmen die Städte heimische kaiserliche Soldaten in Quartier, die die Steuerausstände eintreiben kamen. In Krško/Gurkfeld floh der Stadtrichter im Jahr 1716 einfach vor den anrückenden Soldaten und riet seinen Städtern zur allgemeinen Evakuierung in die Weinberge, sozusagen eine Art passive "skythische Kampfaktik". Weniger Passivität zeigten die Städter in den Glaubenskämpfen, denn bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts entschieden oft die Fäuste über den richtigen oder falschen Glauben.

Man darf Fran Milčinski nicht übelnehmen, wenn in den Butalci etwas verwahrloste Frauen auftreten, die nicht einmal eigene Namen haben, sondern einfach Bürgermeisterin, Bürgermeisterschwiegermutter und Bürgermeister-tochter sowie bestohlenes Weibsbild genannt werden. In den schriftlichen Quellen unserer Städte findet man tatsächlich nicht viele weibliche Rollen, dafür sind sie aber umso ausgeprägter, wenn sie doch einmal vorkommen. Vor allem einige Ehefrauen von Stadtrichtern waren

so energisch, daß sie ihre Männer, das Stadtgericht und überhaupt die ganze Stadt regierten. In Lož/Laaß konnten die Männer eine dieser "Stadtrichterinnen" nur mit vereinten Kräften und mit Hilfe der Landesbehörden absetzen. Auch in Višnja Gora/Weichselburg beschwerten sich die Stadträte über die Frau des Richters, dieser aber erklärte den landesfürstlichen Visitatoren, daß sich seine Frau nicht in die Stadtratssitzungen einmischte, sondern den Herren nur seine Reden ins Krainerische (Slowenische) übersetzt. Der Stadtrichter selbst war nämlich ein zugewanderter Deutsch-Kärntner aus Wolfsberg. Um einiges schlechter erging es 1709 und in den folgenden Jahren einigen Ehefrauen der Stadträte von Krško/Gurkfeld, die als Hexen auf dem Scheiterhaufen endeten.

Hinsichtlich der häufigen Vorwürfe, daß die Butalci mit dem gesunden Menschenverstand zerstritten sind bzw. gar keinen Verstand haben, kann man von den untersuchten Krainer Städten feststellen, daß es zu verschiedenen Zeiten tatsächlich nicht viele Menschen mit "qualifiziertem Verstand" - d.h. des Lesens und Schreibens kundig - gab. In einigen Städtchen war nur der Stadtschreiber kein Analphabet, andernorts der Stadtschreiber und Stadtrichter (aber auch nicht jeder Stadtrichter). So wie sich Butale entschlossen hatte, in einer anderen Stadt zum Verkauf angebotenen Verstand zu kaufen und einzuführen, taten es auch unsere Städtchen alle Jahrhunderte bis zur Aufklärung. Keine der Städte hatte nämlich höhere Schulen, deshalb waren sie auf jenen Bürgersohn besonders stolz, der nach (nicht) beendeten "lateinischen, deutschen und welschen Schulen" nach Hause zurückkehrte. Hier erwartete ihn eine sichere Karriere als Mautner, Stadtschreiber, Stadtrat oder sogar Stadtrichter, während sich zahlreiche seiner Altersgenossen der "Flucht kluger Köpfe" anschlossen. Eine Art Einfuhr von Verstand (oder Fachkenntnissen) eigener Art war auch die Ansiedlung des einen oder anderen ausgebildeten Handwerkers, die überhaupt viel herumreisten. Wenn der zugewanderte Gewerbetreibende, Schreiber oder Lehrer dazu noch einen Haufen Kinder hatte - so wie jene Maus, die die Butalci "für den Verstand" bzw. als vermeintlichen Verstand gekauft hatten und die bald zahlreiche Nachkommen zeugte - kann man annehmen, daß es in den untersuchten Städtchen auch vor der Aufklärung nicht an jeglichem Verstand fehlte.